

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Augustus 1904.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, Frans van Mierisstraat 85, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIR, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele berichten.

Algemeene Vergadering.

De Algemeene Vergadering zal dit jaar gehouden worden te *Leiden* op Zaterdag 9 Juli.

De deelnemers vereenigen zich om 10.45 v.m. (Amst. Tijd) op het *Stadhuis*, waar zij verwelkomd zullen worden door den Burgemeester van Leiden Mr. N. de Ridder, waarna gelegenheid wordt gegeven het Stadhuis te bezichtigen. Het Stadhuis is per tram van het station te bereiken.

Na afloop van het bezoek aan het Stadhuis wordt de Vergadering gehouden in het *Groot Auditorium der Academie*, behoudens nadere goedkeuring van HH. Curatoren.

In deze vergadering wordt verslag uitgebracht door den Secretaris en rekening en verantwoording door den Penningmeester. Na bestuursverkiezing en aanwijzing der plaats van bijeenkomst voor de volgende vergadering, zal gelegenheid bestaan tot bespreking van punten in het belang van den

Bond of van algemeen oudheidkundig belang. Zij die hierover mededeelingen wenschen te doen of besprekingen wenschen te houden, worden verzocht hiervan minstens vier dagen tevoren aan den Secretaris kennis te geven.

Na afloop der besprekingen zal de Heer F. A. Hoefler eene korte voordracht houden over de kunst ten plattelande, toegelicht met eenige afbeeldingen, en zal door Mr. J. C. Overvoorde eene toelichting worden gegeven tot de bij de rondwandeling door Leiden te bezichtigen monumenten.

Na de vergadering bestaat gelegenheid tot lunchen à *f* 1.25 per couvert in het Café Restaurant »De Vergulden Turk» aan de Breestraat, en à la carte aldaar en in de verschillende restaurants in de stad. Hierna wordt eene rondwandeling gehouden door Leiden, waarbij de belangrijkste gebouwen bezichtigd worden, onder leiding van de Commissie van ontvangst, bestaande uit de H.H.: Prof. Dr. P. J. Blok, W. J. J. C. Bijleveld, D. Hartevelt, Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, Mr. J. C. Overvoorde en M. H. van Waveren.

Hierbij zullen, zoover de tijd dit toelaat, bezichtigd worden de St. Pieterskerk, de Hooglandsche kerk, de Academie, het Stedelijk Museum de Lakenhal, het Rijksmuseum van Oudheden met de nieuw ingerichte Egyptische zalen, het Gemeenlandshuis van Rijnland, de Bibliotheca Thysiana, het St. Annahofje en de belangrijkste gebouwen van architectonisch belang, zooals Gravestein, de Morschpoort, de Stadstimmerwerf, de Marekerk, het Weeshuis, het Doelenpoortje enz. De wandeling door de stad zal in groepen geschieden, waarvan de deelnemers zich aan het slot der rondwandeling op den Burg vereenigen.

Te zes uur zal er eene gemeenschappelijke maaltijd gehouden worden à *f* 2.50 per couvert buiten den wijn, de plaats waar zal nader door de ontvangst-commissie worden bepaald in verband met het aantal deelnemers. Zij die hieraan wenschen deel te nemen worden *dringend* verzocht hiervan vóór 5 Juli kennis te willen geven aan den Secretaris der Ontvangst commissie, den heer W. J. J. C. Bijleveld, Papengracht n° 26 te Leiden.

Na het diner zal aan de bezoekers een concert worden aangeboden door de Vereeniging tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer voor Leiden en Omstreken.

Toegang tot de Vergadering met recht van deelneming aan den tocht door de stad, den maaltijd en het concert hebben alle leden en corresponderende leden van den Bond en alle leden van aangesloten vereenigingen.

Namens het Bestuur:

J. C. OVERVOORDE,
Secretaris.

Notulen van de Algemeene Ledenvergadering te Leiden, gehouden den 9^{en} Juli 1904.

Te elf uur vereenigen zich de deelnemers in de Raadzaal van het Stadhuis en worden daarna door het Dagelijksch Bestuur ontvangen.

De Burgemeester Mr. N. de Ridder heet de bezoekers welkom en wijst er op, dat Leiden zooveel historisch belangrijks bevat, om te beginnen met het Gemeentehuis; hij hoopt, dat veel de belangstelling zal kunnen opwekken. Door Jhr. Mr. F. van Rijckevorsel wordt hierop dank gezegd voor de ontvangst en er op gewezen, dat juist Leiden als plaats van bijeenkomst gekozen was, omdat het een type is van die Hollandsche steden, welke nog hun eigenaardig deftig karakter bewaard hebben.

De eerewijn wordt hierop rondgedeeld. Daarna begeeft men zich naar het Academiegebouw, alwaar de Vergadering gehouden wordt in het klassieke Groot-Auditorium.

Mr. J. C. Overvoorde opent de vergadering met de mededeeling dat de voorzitter Jhr. van Riemsdijk wegens ambtsbezigheden, en Mr. Feith om gezondheidsredenen in de onmogelijkheid zijn de vergadering bij te wonen, terwijl de Heer Hoefer nog op het laatste oogenblik verhinderd werd over te komen. Hij zal dus zelf het voorzitterschap waarnemen, terwijl Jhr. Mr. F. van Rijckevorsel zich met het secretariaat zal belasten. De Heer E. W. Moes wordt uitgenoodigd aan de bestuurstafel plaats te nemen.

De notulen der vorige algemeene vergadering worden hierop vastgesteld en het jaarverslag voorgelezen en goedgekeurd.

Dr. W. Martin brengt verslag uit namens de commissie tot nazien der rekening. Deze wordt goedgekeurd sluitende in ontvangst met $f\ 1232.67^5$ en in uitgaaf met $f\ 564.97^5$, en de penningmeester gedechargeerd onder dankbetuiging voor zijn nauwkeurig beheer. Aan de commissie tot nazien der rekening wordt eveneens dank gezegd.

De voorzitter deelt mede, dat de Heeren Feith en Hoefer aan de beurt van aftreding zijn. De eerste stelt zich om gezondheidsredenen niet meer verkiesbaar en, ofschoon het Bestuur nog getracht heeft hem van zijn voornemen terug te brengen, meende Mr. Feith dit verzoek niet te mogen inwilligen. Zijn leedwezen over dat besluit uitdrukkende, brengt de voorzitter een woord van hulde en dank aan Mr. Feith voor hetgeen de Bond aan hem verplicht is als uitstekend Bestuurslid en nauwgezet Penningmeester. Voor de vacature ontstaan door het bedanken van Mr. Feith wordt aanbevolen Mr. P. C. J. A. Boeles, Conservator van het Friesch Genootschap. Deze wordt hierop bij acclamatie tot Bestuurslid gekozen. Eveneens wordt de Heer Hoefer bij acclamatie als zoodanig herbenoemd. In de plaats van Mr. Feith zal Jhr. Mr. van Rijckevorsel als Penningmeester optreden, terwijl de redactie van het Bulletin wordt aangevuld door de benoeming van Dr. W. Vogelsang.

Thans wordt overgegaan tot vaststelling van de plaats voor de volgende

bijeenkomst. Door Mr. Houck wordt Deventer als zoodanig aanbevolen. Jhr. Mr. V. de Stuers vestigt de aandacht op Maastricht. Deze stad wordt ook door het Bestuur voorgesteld en, na stemming, als plaats voor de ledenvergadering in 1905 aangewezen. Maastricht en Roermond zouden dan in twee opvolgende dagen kunnen worden bezocht.

Het woord wordt verleend aan Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, directeur van het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden, tot het doen van eenige belangrijke mededeelingen omtrent de reorganisatie van dat Museum en hetgeen daarmede in verband staat.

De voorzitter brengt spreker den dank van de vergadering voor zijne wetenschappelijke voordracht, die in haar geheel in dit Bulletin is opgenomen (*Bijlage*).

De Heer J. D. Ketelaar, afgevaarde van den Nederlandschen Bond van Horlogemakers, krijgt hierop het woord en zegt dat zijne vereeniging onlangs is toegetreden tot den Oudheidkundigen Bond; zij toch wil een museum stichten en daardoor alleen reeds is dat lidmaatschap voldoende verklaard.

Een paar zeldzame uurwerken uit dat museum worden aan de vergadering vertoond; verder wordt de aandacht gevestigd op de kastbodembiljetten, die men vindt in horloges met twee kasten en die meestal het adres bevatten van den horlogemaker, die dit het laatst gehad heeft. Soms hadden die biljetten betrekking op politieke gebeurtenissen, b.v. op het aftreden van den Burgemeester Hooft of bevatten zij portretten van Willem V en zijne gemalin, met het onderschrift »Vivat Oranje''. Merkwaardig is het ook dat men aan het model kan zien waar de uurwerken tehuis behoorden; menige stoeltjesklok wordt Friesch genoemd ofschoon een goed kenner ze in een der andere noordelijke provincies te huis zal brengen. Van de geschiedenis van dit vak valt weinig te zeggen. Vroeger was het niet bekend of een horlogemaker bij een gild was aangesloten of niet; toch schijnt in 1686 te 's Gravenhage een zelfstandig horlogemakersgild te hebben bestaan.

Spreker eindigt met den wensch, later in de gelegenheid te mogen zijn de leden van den Oudheidkundigen Bond te kunnen ontvangen in het Museum en Archief van Tijd te Amsterdam.

De voorzitter bedankte den Heer Ketelaar voor zijne mededeelingen en zegt dat men het jongste lid van den Bond met veel vreugde heeft zien toetreden.

Het volgende punt wordt door den voorzitter ter sprake gebracht: op het gebied der bouwkunde heerscht bij het gebruik van verschillende termen eene groote verwarring. Veel vreemde termen worden gebruikt, en andere die alleen begrijpelijk zijn voor hen, die historische vakstudie maakten. Indertijd is er wel door de Maatschappij van Bouwkunst een lijst uitgegeven doch het is noodzakelijk dat deze wordt herzien en aangevuld. Er is nu samenwerking noodig van den Bond met de Nederlandsche M^U van Bouwkunst, terwijl ook de hulp van een deskundige op het gebied van Nederlandsche taal wenschelijk is. Het Bestuur van den Bond verzoekt daarom gemachtigd te worden eene commissie in dien zin samen te stellen en vraagt een crediet voor eenige kleine uitgaven.

Een en ander wordt met applaus aangenomen.

Hierop geeft de voorzitter een overzicht van de verschillende merkwaardigheden, die op de wandeling door Leiden zullen worden bezichtigd. Waar de bouwwerken eener stad geheel samenhangen met hare ontwikkeling en deze wederom met de welvaart der ingezetenen wordt een kort woord aan de geschiedenis van Leiden gewijd.

Wat den naam Lugdunum Batavorum betreft, hierin moet men geen bewijs van Romeinschen oorsprong zoeken, zooals o. a. door Prof. P. J. Blok in het Leidsche Jaarboekje van 1904 is aangetoond; waarschijnlijk wordt met Lugdunum hetzelfde bedoeld als de Brittenburg bij Katwijk, en waren het geleerden in de 16^e eeuw, die aan de stad dien deftigen naam schonken tot vermeerdering van den luister harer hoogeschool. Voor de geschiedenis zijn drie hoofdtijdperken te onderscheiden.

a. de oude stad tusschen Rijn en Rapenburg vóór 1294 waarin men het Raadhuis vond, den zetel van Rijnland, het Wanthuis enz. en de hoofdkerk der oude stad, de St. Pieterskerk.

b. de stad van 1294—1619 met hare 2de 3de en 4de uitbreiding tusschen 1294 en 1389, begrensd door den Singel van het Galgewater tot de Zijdgracht, en verder door Heerengracht en Ouden Singel. Deze uitbreidingen waren voornamelijk te danken aan de groote ontwikkeling der industrie, waarop eene reactie kwam tengevolge van de twisten der 15de eeuw en het kwijnen van den lakenhandel.

c. de stad binnen de singels met de vergrootingen 1610—1659, die tot ongeveer 1870 de grens bleven vormen. De vergrootingen vallen samen met eene nieuwe periode van bloei na de eerste jaren van den vrijheidsoorlog.

De verschillende merkwaardigheden zelve nagaande vestigt spreker achtereenvolgens de aandacht op *a* de poorten *b* de kerken *c* den Burg *d* het Stadhuis en de openbare gebouwen *e* de particuliere gebouwen.

De toren Oostenrijk aan de Vestwal, nu Jan van Houtkade, dateert uit het begin der 15de eeuw en is belangrijk als een goed bewaarde middeleeuwsche waltoren. Van de oude stadspoorten zijn er geen overgebleven; de Zijlpoort dateert uit 1667, de Morschpoort uit 1669.

Van de kerken is de St. Pieter de oudste; deze werd reeds in 1121 gewijd, doch was toen veel kleiner dan de tegenwoordige. In de 14de en 15de eeuw werd zij belangrijk vergroot; hare bouwkundige geschiedenis is door den heer Mulder uitvoerig in het Bulletin behandeld en wordt door spreker nader toegelicht aan de hand van de nog uitgegeven rekeningen uit den tijd der vergrooing.

De Hooglandsche of St. Pancraskerk, die een houten kerk verving, werd omstreeks 1300 gebouwd en is vooral merkwaardig om hare transepten met zijbeuken en hare rijke transeptgevels die o. a. aan de kerk te Goes tot voorbeeld strekten.

De Vrouwekerk van 1364 werd in 1837 afgebroken. Deze kerk stond

ongeveer tegenover de Vrouwensteeg en is niet te verwarren met de latere katholieke kerk bij de Hartebrug. Te betreuren is het dat er zoovele kunstschatten en merkwaardigheden verdwenen zijn, de katholieke kerkrijkdome tijdens de hervorming, de wapenborden met de revolutie; niet minder dan 481 waren er van de St. Pieterskerk afkomstig. De sierlijke oude kerkkronen werden 50 jaren geleden verkocht, en nog later werd een gedeelte van het kerkzilver in de fabriek van van Kempen versmolten.

De Marekerk werd in 1649 ontworpen door Mr. Arend van 's Grave-sande, den bouwer van de Lakenhal.

Van de kloosterkapellen komt in de eerste plaats het tegenwoordige Academiegebouw in aanmerking, verder de kerk van het Bagijnhof, thans in gebruik bij de Universiteitsbibliotheek, de kapel van het St. Catharina-gasthuis, thans Walekerk, en de Lodewijkskapel op de Steenschuur, wier sierlijke toren ernstig werd beschadigd door den ramp van 1807 en later ter nauwernood aan eene slooping ontsnapte. Ten slotte zij vermeld de kapel van het St. Annahof, die nog in goeden staat verkeert en waarvan een verdienstelijk altaarstuk voor eenige jaren gerestaureerd werd.

Verschillende schrijvers hebben gemeend in den Burg een Romeensch bouwwerk te zien, anderen eene versterking door Harold den Deen in 836 opgeworpen, doch latere onderzoekingen toonden aan dat men den Burg niet vroeger kan stellen dan de 12de of 13de eeuw, al blijft de mogelijkheid niet uitgesloten, dat er vroeger eene andere versterking heeft gestaan, daar de ligging hiervoor, tusschen de beide Rijnarmen, bijzonder gunstig was. De ommuring heeft twee poorten, waarvan die aan de Oostzijde versierd is met de wapens der vroedschappen, en een klein uitvalpoortje dat pas in 1889 weder is ontdekt. In de ommuring is een steenen put, en zijn de fundamenten van een toren gevonden.

Een eerbiedwaardig gebouw is Gravestein, waarvan een deel van den toren en de gewelven der kelders uit de 13de eeuw dagteekenen. Eertijds was het de gevangenis van den Graaf, alwaar ook gevangenen van Rijnland werden opgesloten, later werd het aan de stad overgedragen en werd er recht gesproken.

Van 's Gravenhof of Lockhorst oudtijds de woonplaats van den Graaf en waar men zegt dat o. a. de latere Roomsche Koning en Graaf Floris V geboren werden, is niets meer aanwezig.

Het Stadhuis ligt midden in de stad, dicht bij den Blauwen Steen, eertijds de plek waar poorters werden aangenomen en ontpoorterd, en het halsgerecht werd uitgeoefend. De aanleg van een paardentram deed deze eerbiedwaardige herinnering verloren gaan. Het Stadhuis dat reeds in 1396 op deze plaats stond, werd verschillende malen vergroot, de middenbouw met de drie opzettegels dateert van 1579 en werd later verfraaid. In de 17de eeuw werden er stukken ten oosten en ten westen bijgebouwd. Het is een sieraad der stad, en toch werd het nog in 1871 genoemd: een echt wangedrocht met horens en klauwen. De raadzaal met het fraaie behangsel, een

gobelin, den intocht van Alexander den Groote te Babylon voorstellende, dat in 1823 voor *f* 50 gekocht werd, een schoorsteenstuk van Ferdinand Bol, een zolderbeschildering van Terwesten en een rijke wandversiering in de Weeskamer maken het inwendige van het gebouw even bezienswaardig als zijn voorgevel.

Leiden telt ruim vijfhonderd gevels die uit bouwkundig oogpunt min of meer belangrijk zijn.

De houten gevels, die in de 17e eeuw nog talrijk voorkwamen, zijn op een paar uitzonderingen na verdwenen, en met hen de sierlijke luifels.

Wat de steenen gebouwen betreft, is, na een gedeelte van Gravestein, het huis van van Leyden aan de Breestraat, hoek Pieterskerkkoorsteeg, het oudste. Verder het Stadhuis, het huis van Rijnland, Lockhorst, het Weeshuis, de gevel Oude Singel hoek Mare en andere.

Van het pilastertype (navolging van Palladio) komen verschillende gebouwen voor, o. a. de Lakenhal, de bibliotheek van Thysius, de voorbouw van Gravestein, de Waag en verschillende huizen op de Nieuwstraat, Rapenburg, Noordeinde, Breestraat enz. Hieronder behoort ook de Vergulde Turk, waarvan de gevel voor eenige jaren geheel verknoeid werd.

Bij de poortgebouwen van hofjes, waaraan Leiden zoo rijk is, vindt men dit type in gewijzigden vorm weer.

Ook fraaie huizen van lateren datum zijn in Leiden te vinden, waarin het driehoekig fronton van het Palladiotype niet voorkomt, n. l. geheel vlakke rechthoekige gevels met kroonlijsten met consoles versierd; hiervan komen voorbeelden voor op Rapenburg, Breestraat, en Hooigracht.

Eveneens ontbreken niet eenvoudiger woningen uit ouden tijd; zij zijn uit den aard der zaak minder belangrijk. Eigenaardig zijn de weverswoningen met groot voorhuis voor het weefgetouw bestemd.

Versieringen, ankers en gevelsteenen zijn betrekkelijk schaarsch. Typisch Leidsch is het om de strekken boven de ramen niet van baksteen te bouwen maar om het venster over volle breedte door een stuk zandsteen te dekken, waarop dan diamantkopjes enz. zijn aangebracht; vooral in het midden der 17e eeuw vond dit hier veel toepassing.

In herinnering wordt nog gebracht, dat eenige molens en eveneens de hooge bruggen en sierlijke poortjes bij sommige openbare gebouwen het aanzien der stad verfraaien.

Ten slotte komt spreker er tegen op dat Leiden genoemd wordt de stad van musea waaruit het leven geweken is. Hij wijst op de drukbezochte marktdagen en op de volle straten des Zondags, wanneer de arbeiders niet in de fabrieken werken, en wekt op om Leiden, waar zooveel op architectonisch- en kunstgebied te vinden is, meermalen te bezoeken. Want al doet ons nog zooveel herinneren aan den tijd dat de molenaarszoon zich ontwikkelde tot den machtigsten kunstenaar, toch brengt elk jaar een nieuw gevaar mede voor de schilderachtige plekjes der oude sleutelstad.

Na deze belangrijke voordracht vraagt Jhr. Mr. V. de Stuers het woord

en wijst op het gevaar voor kerken en andere gebouwen tengevolge van de roekeloze wijze waarop de loodgieters met vuur omgaan bij het herstellen van daken en goten. Het afbranden van de kerk te Middelharnis is nog onlangs daaraan te wijten geweest. Hij verzocht dat door den Oudheidkundigen Bond dit gevaar onder de oogen zal worden gebracht (bv. door circulaires aan de kerkbesturen) en er op zal worden aangedrongen om betere maatregelen te nemen. De voorzitter zegt dat het Bestuur gaarne deze zaak zal overwegen en voegt er nog aan toe, dat eertijds het Boymanshuis te Rotterdam op dezelfde wijze een prooi der vlammen is geworden.

Naar aanleiding van de door den voorzitter gehouden voordracht betoogt de Heer van Kalcken de wenschelijkheid om in het vervolg dergelijke belangrijke mededeelingen vooraf in druk rond te zenden; zoodoende kan men zich beter op de hoogte stellen van hetgeen men te zien krijgt.

De voorzitter antwoordt dat die toelichtingen gewoonlijk worden gegeven door een inwoner van de plaats die men bezoekt, zoodat het moeielijk zal zijn aan den wensch van den Heer van Kalcken tegemoet te komen.

Hierop sluit de voorzitter de vergadering en wordt de wandeling door Leiden begonnen om de verschillende merkwaardigheden te bezichtigen onder leiding van de Heeren Prof. Dr. P. J. Blok, W. J. J. C. Bijleveld, D. Hartevelt, Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, Mr. J. C. Overvoorde en M. H. van Waveren.

In het Stedelijk Museum was een kleine tentoonstelling gearrangeerd van afbeeldingen van gebouwen, in aansluiting met de door Mr. Overvoorde gehouden voordracht.

Ten slotte vereenigt men zich aan den gemeenschappelijken maaltijd, waaraan door den voorzitter in de eerste plaats aan H. M. de Koningin als Beschermvrouw van den Bond en verder aan den Burgemeester der gemeente een heildronk wordt gewijd terwijl de commissie van ontvangst door den loco-secretaris wordt dankgezegd voor hunne uitstekende leiding.

Een concert op Zomerzorg, opgeluisterd door de medewerking van artisten der Nederlandsche Opera en aangeboden door de Vereeniging tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer, besluit deze zeer geslaagde bijeenkomst van den Bond.

F VAN RIJCKEVORSEL,
Loco-Secretaris.

Bijlage.

Zoo straks zal U de gelegenheid gegeven worden de nieuw ingerichte zalen der Ægyptische afdeling van ons Museum van Oudheden te zien. Ik heb daarbij een gemengd gevoel. Zeer gaarne had ik U eene afdeling van Nederlandsche Oudheden vertoond. Evenwel gij begrijpt: de vraag waarmede de reorganisatie van een Museum moet worden aangevangen, is er geheel een van praktischen aard. Dat een deel der Ægyptische, alle

Grieksch-Romeinsche en alle Nederlandsche Oudheden nog geen behoorlijke opstelling gevonden hebben, ligt zeker niet daaraan, dat wij daarvoor minder belangstelling zouden koesteren. Dit is in het minst niet het geval. Ik kan zelfs verzekeren, dat er voor de Nederlandsche en klassieke afdeeling van het Museum op het oogenblik zeer hard gewerkt wordt.

Al kan ik U echter niets toonen, toch wil ik U met één woord zeggen wat onze plannen zijn. Ik gaf liever daden dan woorden, doch dat gaat nu eenmaal niet.

Vóór alles echter moet ik voor één ding waarschuwen, niet U waarschijnlijk, doch al hebt gij die waarschuwing niet noodig, het heeft zijn nut dat die wordt uitgesproken. Sommigen spreken over Nederlandsche Oudheden alsof hun daarbij een vaderlandslievend kunstgenot wacht. Dit is een dwaling, één enkele Nederlandsche primitieve, een stuk middeleeuwsch snijwerk, één brokje van een Gothisch gebouw hebben uit een oogpunt van vaderlandsche kunst meer waarde dan al het aardewerk en alle vuursteen van al onze musea. Uit een oogpunt van kunst in het algemeen zijn de voorwerpen van primitief handwerk zeker van belang, doch is ook hierbij overdrijving niet uitgesloten en evenals bij beschaafde volken groot verschil in kunstaanleg bestaat, evenzoo zijn niet alle primitieve stammen Dajaks of Sumatranen. Van een vaderlandsche kunst die iets te beteekenen heeft, kan eerst in een veel later tijdvak sprake zijn en het hoofdbelang dat Nederlandsche oudheden inboezemen, zal altijd geheel overwegend een wetenschappelijk belang zijn.

Doch dat wetenschappelijk belang is dan ook groot genoeg en wij hebben het een zeer groot geluk te achten dat de studie der Nederlandsche Oudheden waarlijk niet veronachtzaamd is. De namen van Reuvens en Westendorp, Leemans en Jansen, Hermans en Dirks, niet het minst van onzen betreurden vriend Pleyte, zullen nog lang met eere genoemd worden.

Evenwel het archaeologisch onderzoek is overal strenger en exacter geworden. Ook daarom is het wel wat voorbarig Drentsche en Limburgsche urnen bij de vaderlandsche kunstindustrie in te lijven, omdat wij van zoo heel veel klassen voorwerpen nog maar volstrekt niet weten of ze wel van onze voorouders stammen. Wij weten precies wat Romeinsch is, wij weten dat in de Friesche terpen een Oud-Friesche beschaving te vinden is, doch over het geheel heerscht nog veel onzekerheid. Men moet niet aanvangen met Kelten en Germanen ieder hun aandeel te geven. Men moet voor het onderzoek van de voorwerpen zelf uitgaan. Groepen moeten worden vastgesteld na scherpe archaeologische analogie die bijeenbrengt wat werkelijk bijeen hoort en die ook de blik buiten ons land wendt om nauwkeurig te constateeren in hoeverre het hier gevondene met dat in het buitenland samenhangt. Onze voorgangers hebben geordend en beschreven naar de tegenwoordige geographische toestanden, oudheden van Limburg, van Nijmegen, van Drenthe. Zulk een schikking was praktisch de eenig mogelijke en zal ook vooreerst nog wel niet geheel opgegeven kunnen worden.

Iedereen echter weet dat er in dien tijd noch Nederlandsche provinciën noch zelfs een Nederland bestonden en onze Nederlandsche praehistorie is een brokstuk van die van geheel Europa. Het was van Dirks zeer juist gezien, dat hij bij de studie der Friesche terpen zelfs vergelijkingen maakte met de Italiaansche terra mares.

Wat wij te doen hebben is dus zooveel mogelijk specimina bijeen brengen van de buitenlandsche praehistorica; ons Leidsch Museum heeft er reeds heel wat, wij hebben slechts op den weg van onze voorgangers voort te gaan. Dan hebben wij in de bibliotheek van het museum de publicaties over praehistorische archaeologie zoo volledig mogelijk bijeen te brengen. In dat opzicht, gij kunt er u van overtuigen, is reeds heel wat gedaan. Verder zal het geheel onmogelijk zijn over enkele groote hoofdvragen tot eene juiste beslissing te komen, tenzij wij hiervoor enkele systematische opgravingen ondernemen. Wij hebben het vaste plan dat te doen. Wanneer echter de beschavingsgroepen, die de op onzen bodem gevonden voorwerpen ons leeren kennen, behoorlijk van elkaar onderscheiden zijn dan komt het er op aan hunne verbreiding binnen en buiten ons land nauwkeurig vast te stellen. Daartoe moeten wij op de hoogte zijn van alles wat er op onzen bodem gevonden werd. Zelf behoeven wij het niet te bezitten als wij maar weten waar het is en vooral als wij de vindplaats maar kennen. Het museum bezit een goed archief van allerlei vroegere opgravingen en vondsten dat echter nog moet worden uitgebreid. Ook zullen wij trachten een zoo volledig mogelijke bibliographie samen te stellen die ook datgene omvat wat er in vroegere tijden over Nederlandschen oudheden geschreven is. Onze voorvaderen hebben nog heel wat gezien, wat thans van den aardbodem verdwenen is. Op zoodanige wijze verkrijgen wij zeker eenige vaste kennis over den voortijd van Nederland. In vele gevallen zal zich het relatieve verschil in tijd tusschen de verschillende beschavingsgroepen met volkomen zekerheid laten vaststellen en het zal waarschijnlijk zelfs van eenige dier groepen duidelijk blijken aan welk bepaald volk zij zijn toe te schrijven.

Maar, zult gij zeggen, gij zoudt ons vertellen, hoe het Leidsch Museum zal worden ingericht en nu verhaalt gij ons iets van archaeologische studiën. Mag ik u op doen merken dat dat eigenlijk dezelfde zaak is. De inrichting van het Leidsch museum moet geheel aan de eischen van studie en onderwijs beantwoorden. Om te beginnen: hoe moet de verhouding van het rijksmuseum tot de provinciale en locale instellingen zijn? Reeds uit hetgeen ik opmerkte begrijpt gij dat er geen de minste noodzaak bestaat, dat alles wat gevonden wordt naar een groot middelpunt wordt samengetrokken. Dat is niet alleen onmogelijk; het is zelfs tegen het belang der zaak dat het beproefd wordt. Het is zeer rationeel dat de locale musea voor hunne streek de beste en de rijkste zijn. De Friesche terpen behoort men in Friesland het best te kunnen bestudeeren. Het Rijksmuseum moet en mag niet als de groote slokop tegenover de locale verzamelingen staan. Het is bij ons te lande helaas wel eens voorgekomen dat twee directeuren

van een openbare instelling bij de een of andere anctie flink tegen elkaar opboden. Mijn vriend en voorganger Pleyte trachtte met de hoofden der verschillende kleinere musea op een goeden voet te staan. Ik wil in die richting voortgaan. Elk idee van concurrentie tusschen het centrale en de bijzondere musea dient geheel te vervallen. Zijn echter de bijzondere musea ieder in hun kring de eerste, het Rijksmuseum geve iets wat de bijzondere musea nooit geven kunnen: een overzicht over het geheel en de samenhang met het buitenland. Dat zal in de Leidsche verzameling, zoodra zij goed is opgesteld, te zien wezen. Ook ons archief zal vele onderzoekers in de provincie van dienst kunnen zijn; in de toekomst ook onze bibliographie. Onze bibliotheek kan nu reeds heel wat afwerpen. Men kan zich in onze studiezaal, die iederen dag van 10 tot 2 open is, van alles op de hoogte stellen en aan studeerenden de noodige boeken te doen toekomen zal ons steeds eene aangename plicht zijn.

Maar nu rekent het centrale museum bij de vervulling der gemeenschappelijke taak ook op den steun en hulp der zusterinstellingen. Dat de centrale verzameling, al is zij niet in elk opzicht de rijkste toch hoogst volledig is, is ons aller belang. Zonder zich zelf te schaden kunnen de locale musea ons helpen in het aanvullen van lacunen. Systematische opgravingen zullen m.i. de mannen van het centrum nooit goed kunnen doen zonder de hulp van hen die de plaatselijke toestanden kennen. Bovenal echter, dat er een nauwkeurige statistiek besta van alles wat er op onzen bodem gevonden wordt, is een zaak van het hoogste belang. Het is onze ambtsplicht, over alle opgravingen, die in ons land plaats grijpen, een wakend oog te houden. Dat doen wij, zoo goed wij kunnen. Het spreekt echter van zelf, dat ons zeer veel ontgaan moet. De burgemeesters zijn door de regeering aangeschreven ons van alles wat er op dat gebied in hunne gemeente voorvalt, op de hoogte te brengen. Een goede maatregel, die echter in de praktijk niet zoo heel veel nut afwerpt. Oneindig beter is het als bestuurders van locale instellingen voor ons een oogje in het zeil hielden en dringend verzoek ik deze en ook belangstellende particulieren ons omtrent alles wat er in hunne omgeving gevonden wordt te willen inlichten. We hebben de overtuiging dat ons dan niet veel ontgaan zal. Reikt men ons in dit opzicht de hand dan zal het zelfs mogelijk zijn na eenigen tijd, wanneer wij van deze wijze van werken eenige ondervinding zullen hebben opgedaan, een vaste organisatie voor rijkstoezicht op opgravingen te ontwerpen.

Waarde Hoorders, het is zeer te hopen dat er spoedig onder ons een uitstekend geleerde opsta, die zijn leven wijdt aan de studie der praehistorica opdat wij in dit opzicht bijv. met landen als Denemarken en Zweden, die in deze studiën bovenaan staan, ons zullen kunnen meten. Zulk een man zal kennis van Germaansche en Romeinsche oudheden moeten bezitten, doch bovenal goed archaeologisch geschoold moeten zijn. Van harte hoop ik dat hij niet lang moge uitblijven. Reeds nu echter is het zaak dat het

onderzoek in de goede richting gestuurd worde. In heb u de beginselen die ons leiden zullen, kort uiteengezet en doe een beroep op uw aller medewerking. De bond heeft o. a. door de verbreiding van Dr. Jesse's bekende kaart reeds getoond hart voor de zaak te hebben. Nog eenmaal, gij allen, leden van den Bond, werkt naar uw vermogen mede tot bereiking van het doel dat ik schetste, een doel dat — dat wilt gij wel toegeven — in hooge mate een algemeen Nederlandsch doel is.

Zesde Jaarverslag van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1903—1904.

Het afgelopen vereenigingsjaar bracht de bewijzen van groote belangstelling op oudheidkundig gebied. Verschillende musea mochten zich verheugen in belangrijke geschenken en legaten en uit tal van plaatsen werden berichten ontvangen van pogingen tot behoud van belangrijke bouwwerken. De kort na de vergadering te Zutphen bij K. B. van 7 Juli benoemde Rijkscommissie tot het samenstellen van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst gaf in haar kort geleden verschenen eerste jaarverslag blijk van hare werkzaamheid en de Commissie van advies voor 's Rijks geschiedkundige publicaties toonde in haar Overzicht ook oog te hebben voor het belang van de studie der oude bouwkunst als onderdeel der beschavingsgeschiedenis van Nederland.

Bekende monumenten bleven dit jaar voor groote onheilen behoed, doch twee dorpskerken, te 's Gravendeel en te Middelharnis, gingen door brand ten gronde. In verband hiermede is het wellicht niet overbodig te vragen: worden door de kerkelijke gemeenten wel steeds de noodige voorzorgen genomen om de in hun bezit zijnde kunstvoorwerpen tegen gevaar te beschermen? Ik heb hier meer in het bijzonder het oog op de zilveren en andere kerksieraden en avondmaalschotels. Bij de Katholieke kerken vond ik gewoonlijk althans uiterlijk zeer hecht schijnende brandkasten, doch bij de Hervormden is dit, althans in de door mij bezochte dorpen, nog uitzondering, terwijl dikwijls zelfs het kerkzilver bij particulieren, predikanten of ouderlingen, wordt bewaard. Het gevaar is dan ook niet denkbeeldig, dat bij een onheil belangrijke voorwerpen van kunstwaarde te gronde gaan.

De Bond zag zijn poging, om ook belangstelling te wekken voor de oud-germaansche en vóór-historische oudheden door het uitgeven van een wandkaart, met succes bekroond. De algemeen gunstig beoordeelde kaart vond zoodanig aftrek, dat de exploitatie nog een klein batig saldo heeft opgeleverd.

Meermalen vond het bestuur gelegenheid in het belang van monumenten die gevaar liepen werkzaam te zijn en door het Bulletin werd

telkens op belangrijke bouwwerken de aandacht gevestigd en werden nieuwe publicaties in grooteren kring bekend gemaakt.

Overeenkomstig het besluit van de vergadering te Zutphen werd eene commissie benoemd, bestaande uit de H.H. Mr. J. H. Feith, Mr. S. Gratama, Dr. C. Hofstede de Groot, Jhr. Mr. Sasse van Ijsselt en Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, om advies uit te brengen over de door Dr. de Groot behandelde punten.

Het aantal der tot den Bond toegetreden personen verminderde in het afgelopen jaar met twee leden en zes corresponderende leden.

Met leedwezen herdenken wij het verlies van J. H. W. Unger, archivaris van Rotterdam en beheerder van de Stedelijke Oudheidkamer aldaar. Als groot belangstellende in geschiedenis en oudheidkunde trachtte hij in het Boymanshuis nog zooveel mogelijk bijeen te brengen wat aan Rotterdam's verleden herinnerde, vol vertrouwen, dat Nederland's groote handelsstad eindelijk weder de kracht zoude vinden een museum harer waardig te stichten. Wij herdenken Mr. A. H. H. van der Burgh, den grooten bewonderaar en kenner van Oud-Delfsch, die steeds zoo welwillend toegang verschaftte tot zijne uitgelezen verzameling, welke door hem bij legaat als een vorstelijk geschenk voor het Museum te 's Gravenhage werd bestemd.

Tegenover de verliezen valt op een grooter aantal nieuwe toetredingen te wijzen. Als nieuwe leden zijn toegetreden:

De Vereeniging »Haerlem" te Haarlem.

De Nederlandsche Bond van Horlogemakers te Amsterdam.

Mr. J. C. Overvoorde, als Conservator van het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden.

Jhr. H. Teding van Berkhout, als Onderdirecteur van het Rijks-Pentekabinet te Amsterdam.

S. Wiggersma, als Conservator van het Penningkabinet van het Friesch Genootschap te Leeuwarden.

terwijl 43 nieuwe corresponderende leden door het Bestuur werden benoemd.

De Bond telt thans 29 toegetreden vereenigingen, 29 persoonlijke leden en 238 corresponderende leden.

De financiën van den Bond verkeerden in zeer bevredigenden toestand. De samenstelling van het Bestuur onderging geen verandering.

Het Bulletin mocht dit jaar weder van vele zijden steun en belangstelling ondervinden. De redactie bleef toevertrouwd aan de H.H. E. W. Moes, Mr. J. C. Overvoorde en A. Pit. In de zes laatst verschenen afleveringen (4e Jaargang 5 en 6 en 5e Jaargang 1-4) werden artikelen en mededeelingen geplaatst van de H.H.: H. L. Boersma, J. Brom, J. Craandijk, Jos Th. Cuypers, Dr. P. H. J. Cuypers, L. Dimier, Dr. Th. von Frimmel, Jac. van Gils, F. A. Hoefer, Mej. Dr. J. de Jongh, J. Kalf, J. R. baron van Keppel, A. O. van Kerkwijk, F. Lugt, Dr. W. Martin, E. W. Moes, Adr. Mulder,

Mr. S. Muller Fzn., Mr. J. C. Overvoorde, A. Pit, W. M. C. Regt, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, H. D. J. van Schevichaven, Prof. Dr. Jhr. J. Six, Dr. W. Vogelsang, J. J. Weve en M. G. Wildeman. Overeenkomstig het in de vergadering te Zutphen gedaan verzoek werd aan het Register eenige uitbreiding gegeven en werd hieraan een inhoudsopgave toegevoegd.

De overeenkomsten tot ruiling van bladen en tijdschriften bleven ongewijzigd, en eene nieuwe overeenkomst werd gesloten met den Cercle Archeologique de Gand. Eenige in het Bulletin afgedrukte cliché's werden later verkocht.

De steeds terugkerende vraag naar de eerste jaargangen heeft den nog aanwezigen voorraad uitgeput, zoodat geen volledige exemplaren meer in voorraad zijn.

Aan het eind van mijn verslag rest mij de aangename taak, een woord van dank te mogen betuigen aan den EdelAchtb. Heer Burgemeester van Leiden voor de aangename ontvangst aan de deelnemers der vergadering in de prachtige zalen van Leiden's aan historische herinneringen zoo rijk Stadhuis bereid, aan H.H. Curatoren der Universiteit, die deze historische zaal voor de vergadering beschikbaar stelden, aan de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer, die aan de bezoekers een genotvollen avond toezegde, en aan de Commissie van ontvangst voor de welwillend op zich genomen voorbereiding van deze vergadering.

J. C. OVERVOORDE,
Secretaris.

Door het Bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd :

Mr. Nic. Beets te Amsterdam.
Jhr. Mr. E. W. Berg te Hilversum
Dr. G. J. Boekenoogen te Leiden.
Dr. G. Brom te Utrecht.
Mr. R. Fruin te Middelburg.
Jhr. Mr. H. Gevers, huize Margaretha te Heemskerk.
H. E. Greve te Amsterdam.
G. C. D. d'Aumale Baron Hardenbroek van Hardenbroek te Driebergen.
Mgr. Dr. Andreas Jansen, pastoor te Bunnik.
Dr. Johanna de Jongh te 's Gravenhage.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Mr. F. J. van Lanschot te 's Hertogenbosch.
Mr. S. Muller Hz. te Rotterdam.
Ds. J. J. Oudegeest te Geertruidenberg.
A. Z. graaf van Rechteren-Limpurg, huize Rechteren te Dalfsen.
A. J. Reijers te Kampen.
Mr. N. de Ridder te Leiden.
Dr. C. L. Rutgers te Zwolle.

Dr. J. D. Rutgers van der Loeff te Haarlem.
 Mr. E. G. C. Scheidius te Arnhem.
 T. Schmidt Degener te Parijs.
 C. G. V. Schöffer te Amsterdam.
 Jhr. H. M. Speelman, huize Wittenburg te Wassenaar.
 H. F. van Steeden te Leiden.
 Mr. P. G. van Tienhoven te Haarlem.
 F. L. S. F. Baron van Tuyll van Serooskerken van Zuylen te Zuylen.
 Mr. A. E. J. Baron van Voorst tot Voorst te 's Hertogenbosch.

Rijkscommissie voor de inventarisatie van Monumenten.

Eerste Jaarverslag van de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een Inventaris en eene Beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst.
 (1 Augustus tot 31 December 1903.) Extract 1).

Tot het doen van een voorstel betreffende de bij het Koninklijk besluit harer instelling voorziene benoeming van een of meer architecten-teekenaars achtte de Commissie den tijd nog niet gekomen.

Bureaulokalen werden gevonden in het perceel Nieuwe Uitleg 8 te 's Gravenhage. Zij zijn aangesloten bij het gemeentelijk en intercommunaal telefoonnet (onder n°. 595.)

Wat de verzamelingen betreft, stelt de Commissie zich voor in de eerste plaats bijeen te brengen eene collectie van afbeeldingen der Nederlandsche monumenten. Voor zoover deze om zeldzaamheid of hoogen prijs niet zijn te verkrijgen, zal zij daarvan hetzij eenige reproductie hetzij een beschrijving met aanduiding der verblijfplaats in hare verzameling opnemen, ten einde op die wijze in het bezit te komen van een zooveel mogelijk volledig Nederlandsch monumentenarchief, dat, ook nadat zij de haar opgedragen taak zal hebben volbracht, voor de Nederlandsche kunstgeschiedenis van groote waarde zal blijven, en bij restauraties goede diensten zal kunnen bewijzen.

Een honderdvijftigtal, meest achttiende-eeuwsche, prenten uit de doubletten der Koninklijke Bibliotheek, met machtiging van Zijne Excellentie aan de Rijkscommissie overgedragen, vormt op het oogenblik het nog zeer kleine begin van deze verzameling.

De Commissie achtte het ook wenschelijk in haar bureau te bezitten

---

1) Het volledig verslag is opgenomen in het Bijvoegsel tot de Nederl. Staatscourant van 1 Juni 1904, No. 125.

een verzameling der werken op het gebied van geschiedenis, archaeologie, aardrijkskunde, topografie enz., die bij het samenstellen der wetenschappelijke beschrijving van de monumenten telkens zullen geraadpleegd moeten worden. Daartoe trad zij in overleg met de bibliothecarissen van de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, de bibliotheken der Rijksuniversiteiten te Leiden, Utrecht, Gröningen en de Polytechnische School te Delft, en verkreeg van dezen, deels in bruikleen, deels in eigendom, de voor haar nuttige werken, die als doubletten in deze bibliotheken voorkwamen.

Voorts ontving zij verschillende werken ten geschenke.

Door aankoop kon de Commissie zich verder voorzien van een aantal der voor de uitvoering harer taak meest onmisbare werken.

De boekerij die de Commissie op het oogenblik heeft voldoet echter nog lang niet aan de matige eischen, die de noodzakelijkheid haar verplicht te stellen.

De aankoop der voor haren arbeid noodige fotografische toestellen werd door de Commissie rijpelijk overwogen.

Aanvankelijk was men zeer geneigd Meydenbauer's methode te kiezen. Uit eene met dr. Meydenbauer gevoerde briefwisseling bleek echter, dat, naar zijne schatting, voor Nederland, na een uitgave van 9000 mark voor eerste inrichting, jaarlijks ongeveer 20.000 mark noodig zou zijn, om in 12 jaren de voornaamste bouwwerken volgens zijn systeem te kunnen opnemen.

Na deze inlichtingen werd van de toepassing van het Messbild-Verfahren afgezien.

In Duitschland trouwens is men algemeen tot het inzicht gekomen, dat het Messbild-Verfahren onvereinigbaar is met het werk der inventarisatie.

Eenparig waren de geraadpleegde Deutsche deskundigen van oordeel, dat voor het doel der Rijkscommissie, dat geen ander is dan de inventarisatie en beschrijving der monumenten in woord en beeld, gewone fotografische toestellen de meest bruikbare zijn.

Zij had het voorrecht hierbij gebruik te kunnen maken van de voorlichting van den heer Weimar, die in een veeljarige praktijk groote ervaring op het gebied van monumenten-fotografie heeft opgedaan. De uitrusting, die zij aanschafften, bestaat uit een opzettelijk gebouwde camera van 18×24 cM. met een stevigen, tot 2 M. uitschuifbaren driehoek, voorzien van meterindeeling. In de camera is vóór de plaat eene rolsluiting aangebracht, het statief voorzien van een verstelbaar hoofd, zoodat de camera gemakkelijk in alle gewenschte richtingen, ook te lood, kan worden toegepast. Bijzondere voorzorgen zijn hierbij genomen om haar in elken stand, ook indien de balg op zijn langst is uitgetrokken, vast te doen staan, zonder gevaar voor trilling. Zooveel mogelijk vereenigt zij dus de voordeelen van een reistoestel en een ateliercamera.

Uit den aard der zaak heeft de Commissie, in de enkele maanden van

haar bestaan, nog weinig ander dan voorbereidend, organiseerend werk kunnen verrichten.

De algemeen erkende wenschelijkheid zoo spoedig mogelijk een volledig en betrouwbaar overzicht te bezitten van alle in Nederland nog aanwezige monumenten, die uit een oogpunt van kunst of historie belangrijk zijn te achten, deed haar besluiten te beginnen met de samenstelling van een, volgens de gemeenten van het Rijk ingedeelde, zeer beknopt gehouden inventaris, die de monumenten alleen aanwijst, zooveel mogelijk met opgave van hunnen ontwerper of vervaardiger en hunne dagteekening. Een dergelijke inventaris, die in enkele jaren gereed moet zijn, heeft voor de studie der kunsthistorie ongetwijfeld reeds de waarde van een goeden gids, maar biedt bovendien het groote voordeel, dat hij voor ieder mogelijk maakt zonder moeite na te gaan welke gebouwen of voorwerpen in een bepaalde plaats belangstelling verdienen, zoodat hij aan de, in ons land helaas nog dikwijls blijkende, onverschilligheid tegenover gedenkteekenen van kunst en historie althans het voorwendsel van onwetendheid ontnemt.

Tegelijkertijd wenscht de Commissie dan een begin te maken met de uitvoerige beschrijving en afbeelding der monumenten, die het einddoel harer opdracht is.

Ten einde de samenstelling van den »Inventaris der monumenten'' zooveel mogelijk te bespoedigen, besloot de Commissie de bewerking daarvan onder hare leden te verdeelen. Dientengevolge zullen worden bewerkt:

de provincie Groningen door den heer Peters;

de provinciën Drente, Overijssel en Gelderland door den heer Hoefer, met uitzondering van de gemeente Nijmegen, waarvoor de door den gemeentearchitect, den heer Weve, welwillend aangeboden medewerking gaarne door de Commissie werd aanvaard:

de provincie Utrecht door de heeren Jos. Cuypers, Overvoorde en den secretaris, elk voor een deel; de stad Utrecht door den heer Muller;

de provincie Noordholland door den secretaris;

de provincie Zuidholland door den heer Overvoorde, met uitzondering van de Zuidwestelijke eilanden, die door den heer Frederiks en de gemeenten Delft en Rotterdam, die door den heer Evers worden bewerkt, terwijl voor 's Gravenhage wordt afgewacht de inventarisatie, welke door de vereeniging »die Haghe'' wordt ondernomen met medewerking van het lid der Commissie den heer Peters;

de provincie Zeeland door den heer Frederiks;

van de provincie Noordbrabant, vijftig gemeenten door de heeren Jos. Cuypers, Hezen nans en de Stuers, elk voor een deel;

de provincie Limburg door de heeren Jos. Cuypers en de Stuers in samenwerking met den voorzitter.

Voor de provincie Friesland bezitten de heeren Peters en de Stuers reeds aantekeningen en opnamen van verschillende gemeenten.

Voor de samenstelling van dezen »Inventaris'' werden door de

commissie »Regelen» vastgesteld, waarvan een afschrift hier achter volgt.

De tijdgrens 1850 werd vastgesteld, omdat omstreeks dat jaar op het gebied der bouwkunst het begin valt waar te nemen van een herleving, welker ontwikkeling nog voortduurt, en omdat het der Commissie wenschelijk voorkwam geen werken op te nemen, waarvan de makers nog leven. De bepaling der waarde van zulke werken, noodzakelijk voor de beslissing of zij al of niet als artistiek monument behooren te worden vermeld, scheen haar in strijd met den retrospectieven aard van haren werkkring.

Terugzetten van den tijdgrens naar een verder verleden leek haar ongeraden, om haren arbeid aan de ontwikkeling der hedendaagsche kunst zoo nauw mogelijk te doen aansluiten.

De bepaling van art. 9, dat de uitdrukking rechts en links objectief worden gebezigd, dus ter aanwijzing van rechter- en linkerzijde niet van den beschouwer, maar van het voorwerp, werd hoewel in strijd met de, sinds het Kunsthistorisch Congres van Weenen in 1875, bij schilderij-beschrijvingen vrij algemeen gehuldigde methode gekozen, daar bij bouw werken en in architectuurbeschrijvingen door de beste auteurs — als de Caumont, Didron, Viollet-le-Duc — de begrippen rechts en links steeds objectief zijn genomen, eene wijze van doen, die ook in overeenstemming is met het liturgisch en heraldisch gebruik.

De voorbereiding van een »leiddraad» voor de uitvoerige beschrijving der monumenten van geschiedenis en kunst is door de Commissie ter hand genomen, doch nog niet ten einde gebracht.

Om toegang te verkrijgen tot de gebouwen onder beheer van de Departementen van Justitie, Marine, Financiën, Oorlog en Waterstaat, Handel en Nijverheid, de Provinciale en de Gemeentelijke Besturen, verzocht en verkreeg zij de tusschenkomst van den minister.

Zelve wendde zij zich tot HH. DD. HH. den Aartsbisschop en de Bisschoppen van Nederland en tot de Oversten der in Nederland gevestigde kloosterorden en mocht van dezen op de meest welwillende wijze de toezegging ontvangen, dat tot gebouwen en voorwerpen, in het bezit van Roomsch-Katholieke kerken, kloosters en stichtingen, aan de leden der Commissie toegang zal worden verleend.

Eveneens werd een verzoek om medewerking tot de Overheden der Oud-Katholieke Klerезy gericht.

De catalogiseering van in tijdschriften verspreide beschrijvingen en afbeeldingen van Nederlandsche monumenten is door den secretaris der Commissie ter hand genomen, terwijl, dank zij de medewerking der afdeeling K. W., onder zijn toezicht een afschrift kon worden gemaakt van den kaartcatalogus der daar berustende, uiterst belangrijke, verzameling van opnamen en rapporten.

De commissie acht het van groot belang dat voor de huisvesting van haar bureau gelegenheid worde gevonden in een landsgebouw.

Regelen voor het opmaken van den »Inwentaris der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst».

1. De inventaris bepaalt zich tot de vermelding van het bestaan, den bezitter, het materiaal, de dagteekening en de ontwerpers of vervaardigers der monumenten, zonder deze te beschrijven.

2. Deze inventaris neemt alleen op:

a. alle bouwwerken van vóór het jaar 1850, die eenig belang bezitten als uiting van kunst, of om eene er aan verbonden historische herinnering;

b. alle voorwerpen, die aan de sub *a.* genoemde voorwaarde voldoen en op eenige wijze met een bouwwerk in verband staan.

3. De vermelding der monumenten geschiedt volgens de burgerlijke gemeenten, waarin zij voorkomen, gesplitst in hare deelen, die een eigen naam dragen.

De voorwerpen, bedoeld in art. 2. sub *b.*, worden steeds vermeld bij de bouwwerken, waarmede zij in verband staan, en ook onder de gemeenten, waarheen zij zijn overgebracht, tenzij zij vermeld mochten worden in eenen museumcatalogus.

4. De mededeelingen betreffende de monumenten geschieden in deze volgorde:

a. vóórhistorische en Romeinsche monumenten;

b. muren, wallen, torens, poorten, rondeelen, bolwerken, vestingwerken, wegen, straten, pleinen, bruggen, sluizen, standbeelden, kruisen, pompen, grenssteenen, schamppalen;

c. burchten, kasteelen;

d. burgerlijke openbare gebouwen, als: gebouwen voor gewestelijk bestuur, rechterlijke gebouwen, gevangenissen, wachten, arsenalen, geschutten klokgieterijen, werkplaatsen, werven, raadhuizen, stadstorens, hallen, markt-, waag-, keur- en muntgebouwen, doelens, gildehuizen, tolhuizen, stadsherbergen;

e. gebouwen van kerkelijke en liefdadige bestemming, als: kerken, kerkstorens, klokkenhuizen, kerkhoven, kapellen, kloosters, begijnhoven, scholen, diaconieën, gasthuizen, armenhuizen, weeshuizen, oude mannen- en vrouwenhuizen, hofjes, lombards;

f. particuliere gebouwen, als: woonhuizen, hofsteden, boerenwoningen, molens, schuren, kantoren, pakhuizen, stallen;

g. varia.

Bij gebouwen, die in verloop van tijd voor verschillende doeleinden hebben gediend, geeft voor de plaatsing in een dezer rubrieken die bestemming den doorslag, welke uit het karakter van het gebouw het duidelijkst spreekt. Bij zulke gebouwen wordt de naam, waaronder zij thans bekend staan, ook vermeld.

5. De bouwstoffen voor den inventaris worden geschreven op de rechterhelft van foliovellén, die aan den achterkant blank blijven. Elk vel

draagt aan het hoofd: rechts den naam der provincie, daaronder dien der gemeente en c. q. van het onderdeel daarvan; links het jaar der waarneming en den naam van den bewerker. Dan volgt, zoo mogelijk, een opgave der oude naamvormen, de oudste vermelding der plaats en de ontwikkeling van haar grondplan. Dan de aanduiding van het monument (onderstreept) en eene opgave der bronnen (litteratuur, afbeeldingen, plattegronden). Voor zoover deze door den bewerker niet zijn geraadpleegd, worden zij tusschen ( ) gezet.

Op ieder vel wordt niet meer dan één monument behandeld.

6. Bij de dagteekening, aan een monument gegeven, wordt vermeld op welk gezag zij steunt; voor zooverre zij op een vermoeden van den bewerker berust, wordt dit gemotiveerd indien er bijzondere kenteekenen zijn.

De letters *a. b. c. en d.*, achter het cijfer eener eeuw gevoegd, duiden het eerste, tweede, derde en vierde kwartaal daarvan aan.

7. De vermelding eener kerk omvat:

a. de aanduiding van eigenaar en gebruiker;

b. de populaire benaming zoo mogelijk voorafgegaan door die van den patroon;

c. de bronnen voor hare geschiedenis;

d. de dagteekening der verheffing tot parochiekerk en van de oprichting of uitbreiding van kapittelen;

e. hare ligging, kort gepreciseerd: hoe ten opzichte der oriëntatie, op een kunstmatige of natuurlijke hoogte, vrijstaand of ingebouwd;

f. een beknopte chronologische vermelding van de verbouwingen en toevoegingen;

g. een opgave van jaartal en leider der restauraties na 1850;

h. het materiaal;

i. een opsomming der onderdeelen met hare dagteekening.

8. Onmiddellijk na het gebouw, volgen de er bij behoorende vaste en losse meubelen enz., als:

altaren, sacramentshuisjes, piscinae, oliekastjes;

choorbanken, communiebanken;

doopvonten, wijwatervaten;

verlichtingstoestellen;

preekstoelen;

regeerings- en andere banken;

orgels;

grafmonumenten, zerken;

rouw-, wapen-, gilde-, tekst- en psalmborden;

offerblokken, collecteschalen;

beelden;

muurschilderingen, gebrandschilderde glazen;

schilderijen;

wand- en vloertapijten;

goud- en zilverwerk;
relikwiehouders;
paramenten;
klokken;

alles globaal aan te geven met uitvoeriger vermelding alleen van de voornaamste dezer voorwerpen.

9. Bij plaatsaanduidingen wordt zooveel mogelijk de windstreek vermeld.

Bij kerken geschiedt dit steeds alsof zij zuiver waren georiënteerd. De uitdrukkingen rechts en links beteekenen deze begrippen objectief, als in de heraldiek.

10. Zij, die een of meer gemeenten wenschen te bewerken, geven hiervan vóór 1 December 1903 kennis aan den secretaris.

Met behulp van deze opgaven, verdeelt de voorzitter de taak tusschen de leden. De gemeenten, waarvoor niemand zich aanmeldde, worden bewerkt door den secretaris, zoo noodig bijgestaan door de leden, die de voorzitter daartoe aanwijst.

11. Telkens vóór 1 Januari, 1 April, 1 Juli en 1 October, zendt elk lid aan den secretaris een gespecificeerde opgave van de gemeenten, waarvan hij de bewerking reeds heeft voltooid of aangevangen.

12. De leden zenden hunne lijsten maandelijks ongevouwen aan den secretaris.

Op grond der aldus verkregen gegevens, redigeert deze den »Inventaris der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst'', zoo mogelijk verbeterende en aanvullende, waar dat noodig is.

Waarnemingen, gedaan vóór 1 Januari 1902, worden nader gecontroleerd.

13. Zoodra een afgerond deel van den inventaris is gereed gekomen, wordt een afschrift van het handschrift, ten minste drie weken vóór eene vergadering, toegezonden aan elk der leden, waarna de tekst, voor zooveel noodig gewijzigd, in die vergadering wordt vastgesteld.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Rijks-Museum van Schilderijen te Amsterdam.

Aan ons geacht medelid Mr. E. van Someren Brand, Conservator van het Stedelijk Museum te Amsterdam, werd verleden jaar te koop aangeboden een groot, goed geschilderd, historisch schilderij, voorstellende een aanval van een Hollandsch eskader op een fort gelegen aan een baai met bergachtige oevers en op drie groote schepen in die baai voor anker liggende.

Het stuk zag er zeer haveloos uit; door de donkere vernis heen kon men ternauwernood de voorstelling onderscheiden, er waren gaten in en

de onderkant was erg gehavend; maar de toestand leek mij niet zoo bedenkelijk toe of het schilderij zou na eene deugdelijke restauratie blijken eene aanwinst voor de historische afdeling van het Schilderijmuseum te zijn, waarom ik den heer Brand in overweging gaf dat ik den Minister zou voorstellen het voor het Rijk te doen aankopen. Genoemde heer juichte dit plan toe, waarop de Minister zijne toestemming tot den aankoop gaf.

Een eerste onderzoek naar den meester en naar de voorstelling ingesteld, bracht niets aan het licht. Ik hoopte nu op de restauratie en werkelijk toen deze zoo goed als ten einde was gebracht, kwam de handteekening van den schilder in den rechter benedenhoek te voorschijn. t. w. H. V. ANTHONISSEN, FESIT 1653. Werk van dezen schilder, dat vrij zeldzaam is, was niet in het Museum vertegenwoordigd; de aankoop was dus reeds uit een kunst-historisch oogpunt niet van belang ontbloot.

Er bleef nu over de voorstelling. Zelf zette ik mij voor zooveel mijn vrijen tijd dit toeliet aan den arbeid, maar ik bracht het niet veel verder dan het constateeren uit de vlaggen dat het fort was een Portugeesch fort evenals de drie schepen bleken Portugeesche gallioenen te zijn.

Daarop zond ik eenige losse krabbels naar het schilderij aan verschillende deskundigen, welke ik later door photographiën verving. Van verschillende zijden ontving ik beschrijvingen van gevechten op de Braziliaansche, Afrikaansche en Ceyloneesche kusten en bij Gibraltar, maar helaas bij vergelijking met de voorstelling haperde er altijd iets. Eindelijk bracht mij de heer J. F. L. de Balbian Verster de heugelijke mededeeling dat hij het raadsel had opgelost, en de bewijzen die hij daarvoor aanvoerde waren zoo overtuigend dat ik hem verzocht in Eigen Haard zijne ontdekking te publiceeren. Van het schilderij werd een groote zinco vervaardigd en de heer Verster schreef er een wetenschappelijke en zeer onderhoudende verhandeling bij met aanduiding zijner bronnen. Zie de nos. 27 en 28 van gemeld tijdschrift A° 1904, waarheen ik den lezer verwijs.

Het resultaat van zijn onderzoek is nu het volgende: Het stuk stelt voor de Verrassing van Goa Velha (Oud Goa) in Voor-Indië, op 30 Sept. 1639 door een Hollandsch eskader van 9 schepen onder den Commandeur Cornelis Simonsz. van der Veer, waarbij drie Portugeesche gallioenen vermeersterd en verbrand worden. Onder de afbeelding heeft de heer Verster het volgende vermeld: »De baai van Goa Velha, aan de monding van de »rivier Zuary, verdedigd door het fort Mormugao (Mormagon). Dit fort is »in gevecht met twee Hollandsche schepen: het eene, dwarsscheeps gezien »met de admiraalsvlag en het Wapen van Haarlem aan den bak: Nieuw »Haarlem; het andere, links op den voorgrond in bakboordsaanzicht, met »opgegeide zeilen, de vice-admiraalsvlag en het wapen van Middelburg op »den bak: Middelburch.

»In de baai achter het fort drie gallioenen: ter linker Bom Jesus, rechts San »Sebasteao (deze beide onopgetuigd, weinig bemand en ongewapend; de kanon-

»nen liggen op het strand); in het midden: Bonaventura (geheel opgetuigd en in volle actie).

»De overige Hollandsche schepen inde baai: in het midden de Valckenburch, »gezien tegen den spiegel waarop het Amsterdamsche Wapen. Voorts verspreid »maar niet te onderkennen: Zierickzee en Franeker en de jachten Arnemuyden, »Cleyne Rotterdam en de Cleyne David.»

(De afmetingen van het stuk zijn: hoogte 1.52 M., breedte 2.75 M. De figuurhoogte op den voorgrond is 8.5 cM.).

De schildering zelve is niet in den besten trant van den schilder. Van Anthonissen zijn eenige stukken bekend van hoogere kunstwaarde, maar dit neemt niet weg dat het stuk van groot belang is voor ons Museum in het bijzonder voor de afdeeling Zeewezen.

In den Catalogus van de Geschiedkundige Tentoonstelling van het Nederlandsche Zeewezen te 's-Gravenhage in 1900 gehouden staat onder N°. 302 vermeld: »30 Sept. 1639, Zeeslag bij Goa, waarbij de Nederlanders »onder Cornelisz Simons de Spanjaarden versloegen. Schilderij door J. van »Berenstraten (in het Supplement veranderd in A. van Beerstraten): afgestaan door het Kon. Invalidenhuis te Bronbeek.» Dit schilderij zou derhalve eene voorstelling zijn van hetzelfde geschiedkundige feit; ik stelde er dus veel belang in. De Commandant Jhr. van Heurn was zoo vriendelijk het op mijn verzoek ter vergelijking naar het Rijks Museum op te zenden, mij tevens meldende dat het in den catalogus van Bronbeek was beschreven als: »De Zeeslag door Adam van Westerwolt in 1638 met de schepen »Amsterdam en Rotterdam aan de Portugeezen op de reede van Goa geleverd.» Bij eene nauwkeurige beschouwing van dit stuk, waarbij rekening werd gehouden met de situatie, het aantal schepen, hunne namen en de actie zelve, bleek den heer Verster en mij, dat ten onrechte deze omschrijving in den catalogus der Haagsche tentoonstelling was gewijzigd en dat wel degelijk het stuk van Beerstraten voorstelt het gevecht van 1638 op de reede van Goa en niet de verrassing van Goa Velha van 1639. Het Bronbeeksche schilderij is gemerkt op een drijvend hout:

A. VAN BEERSTRAATEN. F.

en is naar het mij voorkomt eer door Abraham dan door Anthonie Beerstraten geschilderd.

De naam *Beerstraten* brengt mij als van zelf tot de behandeling van eene nieuwe kwestie die zeker niet van belang ontbloomt is.

Ik begin met op te merken dat omtrent de Beerstratens een schromelijke verwarring heerscht. Wij hebben Abraham, Jan Abrahamsz., Anthonie en Johannes Beerstraten, die allen schilders en wel hoofdzakelijk van stads- en zeegezichten geweest zijn. De eenige van dezen van wien geboorte en sterfjaren nauwkeurig bekend zijn is Jan Abrahamsz., de bekwaamste van

allen. Volgens de onderzoekingen van Dr. A. Bredius werd hij 30 Mei 1622 gedoopt en overleed hij in Juli 1666.

Nu wordt in al de catalogi die er sedert 1809 van de verzameling schilderijen in het licht zijn verschenen (ook in dien van 1903 waarin ik de hand heb gehad) het groote doek door dezen Beerstraten geschilderd, beschreven als: Vierdaagsche Zeeslag tusschen de Nederlandsche en Engelsche vloten en wel in het bijzonder »de slag van 12 Juni 1666". Ook de catalogus van de verkooping der collectie Van der Pot van Groeneveld, waaruit in 1808 dit schilderij werd aangekocht, geeft dezelfde omschrijving.

Bij de herziening van den laatsten catalogus, met het oog op een Fransche uitgaaf, viel het mij op dat *Beerstraten*, die in de maand volgende op die waarin de Vierdaagsche Zeeslag geleverd werd, overleed, dit stuk in circa drie weken moest hebben geschilderd. Met allen eerbied voor de bekwaamheid onzer Oud-Hollandsche meesters achtte ik dit onmogelijk. Het stuk toch is van zeer groote afmetingen, 1.76 M. hoog bij 2.80 M. breed; de schepen zijn tot in de kleinste bijzonderheden uitgewerkt, honderde figuren zijn er op afgebeeld. Als een bewijs hoe bewerkelijk dit stuk is, kan dienen dat een bekwame copïist bijna een jaar noodig gehad heeft om er eene copie op de ware grootte van te maken.

Nog eene tweede bijzonderheid trof mij bij eene hernieuwde beschouwing van het schilderij: de gedaante der schepen namelijk komt niet overeen met die van 1666. Ze zijn uit eene vroegere periode.

Toen derhalve de overtuiging zich bij mij gevestigd had dat het stuk eene andere episode uit een der Engelsche Oorlogen moest voorstellen ging ik op onderzoek uit en was zoo gelukkig al heel spoedig in het »*Leven en Bedrijf van den vermaarden Zeeheld Cornelis Tromp enz. Amsterdam bij Timotheus ten Hoorn* te vinden hetgeen ik zocht en wel op bladz. 125 - 131, waar de moorddadige *Zeeslag bij ter Heyde* op 10 Augustus 1653 en het daarbij sneuvelen van den Admiraal Maarten Harpertzsz. Tromp uitvoerig beschreven worden.

Het Hollandsche Admiraalschip *de Brederode* met zijn afgebroken mast, het schip *het Lam* gecommandeerd door de Ruyter, de *Rosenkrans* onder bevel van Johan de Haas, de *Zeeland*, de Engelsche schepen de *Sint Andries* en de *Fenix*, al deze vaartuigen die op het schilderij worden aangetroffen, komen in de beschrijving voor.

Eenige twijfel bestond nog ten aanzien van het admiraalschip, dat volgens de beschrijving de *Brederode* moest zijn, terwijl het op den achtersteven het Wapen van Oranje Nassau te zien geeft, benevens het wapen van de Generaliteit, zoodat ik met den naam Brederode geen verband kon vinden. Gelukkig echter lag het bewijs voor de hand.

Hetzelfde admiraalschip in dezelfde actie had Willem v. d. Velde de oude met de pen afgebeeld op een der groote van de familie Tromp afkomstige penschilderijen in de nabijheid van Beerstraten's schilderij opgehangen (no. 2456 van den Catalogus). Op den achtersteven aan stuurboordzijde ontdekte

de heer C. G. Thoof onder het wapen van Oranje-Nassau bovendien nog de letters . . . . *roode* zijnde het laatste deel van Brederoode waarvan de eerste helft door een opengeslagen luik van een geschutpoort bedekt is.

Ware de Vierdaagsche Zeeslag afgebeeld dan zou het Admiraalschip de *Zeven-Provinciën* geweest zijn, die dan, blijkens de in het Rijks Prentenkabinet berustende teekening van J. Rutten naar W. van de Velde den Jonge het Generaliteitswapen omgeven door de wapens der zeven provinciën had moeten vertoonen.

Er is eene gemakkelijke verklaring te geven voor de vergissing in de toeschrijving van het schilderij. Het admiraalschip namelijk verliest zijn groote steng in de hitte van den strijd: dit is een der groote momenten geweest in den Vierdaagschen Zeeslag. Men ziet dit ook geschieden op Beerstraten's schilderij, en dit wordt in den catalogus v. d. Pot in 't bizonder vermeld, maar men vergeet dat ook in den slag bij ter Heyde een gelijk onheil het admiraalschip is overkomen. Wij lezen toch op blz. 129 van bovengenoemde levensbeschrijving: »Met een verzwakt Hoofdgedeelte dekte »Pieter Florisz in de hinderhoede 't admiraalschip *Brederode*, 't geen lichtelijk »in de loop gebleven zou zijn indien hij 't spits niet afgebeeten, en den »fellen indruk geschort had, te meer also het, door 't *verlies der groote* »*mast* in den tweeden torn, logger in 't wenden en onmagtiger tot tegen- »weer dobberde enz.'».

Op grond van bovenstaande overwegingen heb ik in het nieuwe supplement van den Hollandschen Catalogus n°. 455 herdoopt en voor »de Vierdaagsche Zeeslag'', in de plaats gesteld »de Zeeslag bij ter Heyde op 10 Aug. 1653''. Een zelfde wijziging onderging het opschrift op de lijst van het schilderij.

B. W. F. v. R.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam. Aanwinsten.

Het boeiende van onze verzamelingen, in de eerste plaats voor den persoon die haar heeft te completeeren, is hierin gelegen, dat zij op zoo verschillend gebied soms exemplaren van den eersten rang aanbieden, soms althans belangwekkende stukken die als het ware vragen, om in gezelschap van soortgenooten wat te gaan vertellen. Acht men het noodig een nieuwe serie te beginnen, dan wordt men door de waarde der reeds bestaande er toe gedwongen het peil van den aanvang af hoog te brengen. De laatste overweging zat voor, toen ik verleden jaar de verzameling van middeneeuwsche, Oostersche ceramiek heb aangelegd en toen ik die dit jaar completeerde, de eerste, toen ik het fraaie Arabische brons kocht, waarmee ik mijne besprekingen der laatste aanwinsten ditmaal wil beginnen.

In het derde deel van dit Bulletin, blz. 300, besprak de heer Jan Kalf het koperen waschbekken, versierd met graveerwerk, Arabisch-Siciliaanschen arbeid, het eenige specimen dier kunst in het Museum. Hij behandelde de opschriften en de wapens en dateerde het omstreeks 1300; wat hem ontging, was, dat de stippellijnen welke hij tusschen de gave lijnen van het graveerwerk opmerkte, de sporen waren van eene door overmatig poetsen geheel verdwenen zilverincrustatie. Inderdaad, het overigens zeer terecht door zijn schoone vormen en sierlijke inscripties geprezen voorwerp, was slechts de ruïne van wat het vroeger geweest was. De Museum-bezoekers waren niet in staat zich naar dit specimen een denkbeeld te vormen van een kunst die in het Oosten, overal waar de Islam triumpheerde, tot bloei kwam en welke ook op de Westersche metaalbehandeling van grooten invloed is geweest.

Tot dusver zijn de oudste Arabische, geïncrusteerde koperwerken uit het begin der 13e eeuw gedateerd en op die exemplaren komt in plaats van zilver ook een incrustatie van rood koper voor. Zoo de onlangs aangekochte vijzel.

Deze achtkantige vijzel is gegoten en niet gedreven, zooals de meeste arabische koperwerken. Hij is versierd, beurtelings, met arabeskenvlechtingen geïncrusteerd met rood koper en met vierkante velden waarop roofdieren en hazen zijn gegraveerd op een grond van concentrische cirkels, welke velden boven en onder wederom in geïncrusteerde vlechtingen uitloopen. De uitspringende boord en voet zijn bezet met inschriften, gescheiden door roodkoperen geïncrusteerde halve manen, wier horens naar elkaar toe buigen. De hoogte is twintig centimeter, de middellijn veertien.

Wanneer de inscripties ontcijferd zullen zijn, kan misschien de datum van ontstaan juist worden bepaald (ik hoop hiervan een volgende maal mededeeling te doen); afgaande op den stijl moet deze vijzel uit het begin der 13e eeuw dagteekenen.

Zooals gezegd werd de industrie van geïncrusteerd koper overal in het Islamitische Oosten beoefend; toch schijnen er, zooals men naar de opschriften heeft mogen vaststellen, centra geweest te zijn waar de kunst met bijzondere voorliefde werd beoefend en hierdoor zijn er zekere, van elkaar te onderscheiden stijlen ontstaan. Drie zulke familiën van Arabische koperwerken, wanneer ik het zoo noemen mag, heeft men vastgesteld. De oudste schikt zich om de stad Mossul in Mesopotamië, waar talrijk voorkomende kopermijnen ruimschoots het materiaal leverden. Deze familie is gemakkelijk te onderkennen door de eigenaardige concentrische cirkels welke tot achtergrond van menschelijke figuren of dieren dienen. Bij de tweede familie, welke in Egypte en in Syrië (Damascus) bloeide, spelen de inscripties een hoofdrol; de langgerekte letter beslaat soms de geheele hoogte van het voorwerp; ook is de vliegende eend, als toegepast ornament, een veel voorkomend motief; op ons waschbekken komt dit motief voor. De derde familie eindelijk, de Perzische, onderscheidt zich door wel zeer

fijne, maar eenigszins verstrooide arabesken-versiering en het eigenaardige waaierige der ruime kleding van de menschelijke figuren. Tenslotte zij opgemerkt, dat de zilver- of roodkoperincrustatie op de oudere voorwerpen niet de geheele breedte van ornament of letter overdekt, maar aan weerszijden smalle randen overlaat. Het laatste vinden wij ook bij onzen vijzel, omstandigheid die alweer voor een betrekkelijk vroeg ontstaan pleit. Het zal gewenscht zijn naast het waschbekken en naast den vijzel nog een stuk met zilverincrustatie te laten zien. Hierop blijve onze aandacht gevestigd.

Van het Limosijnsche email-werk op uitgroefde plaat dat vóór weinige jaren nog zoo gebrekkig in onze verzameling vertegenwoordigd was, werden wederom eenige specimen aangekocht: een kleine pixis, versierd met chrisma's in wit-geëmailleerde medaillons op licht blauwen achtergrond en twee platen van een reliekschrijn.

Vroeger maakten wij reeds de opmerking, dat de meeste tot ons gekomen Limosijnsche emailwerken vrij grove producten waren van een industrie die er zich op toelegde groote hoeveelheden uit te voeren. Het belangwekkende dier voorwerpen is voor ons hierin gelegen, dat zij de kleurencombinaties, welke in de 12^e, 13^e en 14^e eeuw gewild waren, onveranderd tot ons hebben gebracht.

Maar ook de meer verzorgde stukken mogen in een verzameling niet ontbreken. Hiertoe moeten nu zeker gerekend worden de twee platen, zijde-bedekkingen van een kleinen reliekschrijn (hoog: 0.164 M. breed 0.094 M.) met de figuren van twee apostelen, onder rondboogarcade, tegen een vergulden grond, versierd met gegraveerde ranken. Terwijl in de meeste emailwerken de figuren in goud uitkomen tegen een gekleurden grond, is hier het omgekeerde het geval. Slechts weinige exemplaren zijn van deze soort bekend, een soort die men als het werk van een bepaalde school heeft aangeduid, de school van Gimel, naar den grooten schrijn welke in het stadje van dien naam bewaard wordt. Na dezen schrijn is de schrijn in de verzameling Martin Leroy te Parijs, de belangrijkste. Het Louvre kocht onlangs een kleinen schrijn; in het Museum Cluny bevinden zich twee fragmenten, evenals in het Kunstnijverheidsmuseum te Berlijn. Bij al deze exemplaren vindt men den eigenaardig gegraveerden en vergulden achtergrond, en in de kleuren-gamma een zeer bijzonder paarsachtig rood dat doorschijnender is dan de overige email-kleuren op uitgroefde platen gebruikt. De teekening der figuren is meestal goed verzorgd. Op onze platen is dit in het bijzonder het geval bij de Petrusfiguur.

Aan het begin van dit verslag maakte ik melding van het aanleggen eener verzameling van Oostersche middeleeuwsche ceramiek. De eerste aangekochte stukken besprak ik in deel IV van dit Bulletin (blz. 209) en ik eindigde toen met den wensch uit te spreken, spoedig de aanwinst van

eenige stukken Turksch en Damasceensch aardewerk te kunnen vermelden. Dit is nu het geval.

De Turksche fayence, die in Damascus het toppunt van volmaaktheid bereikte, is, wat men naar de techniek noemt, een half-fayence, mezzamajolica. Dat wil zeggen, de scherf zelve wordt onmiddellijk gedecoreerd en wordt niet eerst met een tinoxidehoudend email overtrokken. Deze scherf is van een bijzonder gaaf en mooi roomachtig wit en daarbij zeer hard en dicht. Onder de kleuren van het decor speelt vooral het blauw, in velerlei schakeeringen van licht turkoois tot donker violet, een hoofdrol; zeer karakteristiek is een hel rood, door ijzeroxyde verkregen, dat eenigszins dik-op, ceramisch, wordt aangebracht. Het aardewerk van Damascus vertoont dit rood nog niet.

De mooiste stukken uit Damascus dateeren uit de 15de eeuw, het zijn meest vrij diepe schotels met een flauw geschulpten rand. De glazuur is minder dik dan bij de latere producten en laat soms het grein van de scherf nog even zichtbaar. Helaas zijn de exemplaren zeer zeldzaam. De meeste stukken zijn in Engeland in privaatverzamelingen, o.a. in die van den Heer G. Salting, tentoongesteld in het S. Kensington Museum. Eenige zeer fraaie exemplaren waren verleden jaar te zien op de tentoonstelling van Oostersche kunst te Parijs; hier prijken de vijf schotels uit de verzameling R. Koechlin, één uit de verzameling Peytel, één uit de verzameling Chabrière Arlés. In het Louvre zijn slechts twee latere, onbeduidende specimen, te Berlijn in het Kunstgewerbemuseum is er één. De schotel die zich thans in het Nederlandsch Museum bevindt is een in alle opzichten voortreffelijk stuk ceramiek. Het hoofdmotief van het decor bestaat in twee spreidende kobalt-blauwe stengels elk eindigende in een granaatappel, groen en turkoois-blauw geschubt; de open ruimten zijn gevuld met ranken van palmetten, tulpen en rosetvormige bloemen. De schildering is van onovertroffen gaafheid en vastheid, de bakking is volmaakt geslaagd, zoo dat alle kleuren zich in volle frischheid en kracht vertoonen. Een voorwerp als dit is waarlijk op zich zelf in staat ons met een kunstcultuur in aanraking te brengen, naast welke wij al het armoedige der onze op gevoelige wijze gewaar worden.

Twee langwerpige tegels, één gedecoreerd met de uit China overgenomen wolkenbanden tegen een licht blauwen achtergrond en één met bloemranken, wit gespaard en met rood gehoogd, op een hel kobalt-blauwen grond, vertoonen ons almêe het beschaafde en fijnste wat de tegelversieringen der paleizen en moskeën aanbieden; zij dateeren ongetwijfeld nog uit den bloeitijd der 16de eeuw. Twee kleinere achtkantige groene tegeltjes, één met sierlijke zwarte arabesken, één fijn gewolkt met inscripties in goudglans, eindelijk een serie fragmenten van opgravingen te Caïro en Damascus afkomstig, brengen ons nader in kennis met het zeldzaam vervaardigde, het voor zekere weelderige gebouwen bij uitsluiting bestelde, of wel doet ons vaatwerken vermoeden, waarvan geen enkel exemplaar gaaf

tot ons kwam, maar die van een sprookjesachtige schoonheid getuigen en waarvan de beschouwing den vakman een groote lust zijn.

Ook voor de stoffenverzameling kan ditmaal een buitengewoon belangrijke aanwinst gemeld worden. Wij misten altijd nog de wegens het ornament zoo aantrekkelijke en leerrijke oude Koptische weefsels. Wij kunnen daar thans eene kleine verzameling van tentoonstellen die de techniek op afdoende wijze duidelijk maakt en een zeer behoorlijk denkbeeld van den stijl dezer stoffen geeft, zóó altans dat men ze aan de hand van Gerspach's werk (*les Tapisseries Coptes*) kan bestudeeren.

De Koptische weefsels zijn in Egyptische graven te Sakkarah, El Fayoum en Akhmim in de tachtiger jaren der vorige eeuw teruggevonden en dateeren uit de 2^e tot ongeveer de 9^e eeuw na Christus. De techniek komt volkomen overeen met de Gobelin-techniek; de stof is wol op linnen ketting; eerst na de 8^e eeuw werd ook zijde gebruikt. De stukken welke tot ons zijn gekomen zijn alle vrij klein en hebben gediend tot versiering van kleederen. De kleuren welke het meest voorkomen zijn purper, in velerlei nuances, en donker bruin op witten achtergrond; zeer dikwijls worden ornamenten, of onderdeelen van ornamenten, door dunne getrokken draden op de kleur aangegeven.

De oudste patronen, niet zelden met menschelijke figuren, dragen nog het karakter van de kunst der klassieke oudheid. Een zeer rijk en gaaf voorbeeld hiervan is een klein lapje (0.16 M. in het vierkant) met de voorstelling van een Dionysusfiguur, met pantervel om de schouders, tusschen twee Satyrs en drie neergezeten vrouwenfiguren, gesloten in een lijst van ranken, waartusschen zich leeuwen, tijgers, panters en andere wilde beesten bewegen.

Niet veel later moet gedateerd worden een $5\frac{1}{2}$ centimeter breed boordsel, versierd met een purperkleurig ornament van geslingerde acanthusbladen waarin rennende leeuwen en antilopen.

Twee groote en een kleinere schouder- of borst-applique vertoonen alleen plantornament, meest wingerdloof uit vazen ontspruitend, of in groote vullingen symmetrisch tegenover elkaar geplaatst. Het purper is hier van een diep paars; één der versieringen wordt verlevendigd door wat gele fijne draadopnaaisels.

Deze draadopnaaisels spelen een groote rol in twee vierkante lapjes, een van effen donker purper, één van effen roodbruin, waarop dan met fijne witte draden geometrische figuren zijn geteekend.

Uit den laatsten tijd (8e of 9e eeuw) moet dateeren een klein fragment polychrome stof, versierd met een zeer gebrekkig geteekend leeuwteje in licht geel, groen en wit op licht rooden achtergrond.

Verslagen van Vereenigingen.

Verslag van de werkzaamheden der Oudheidkundige vereeniging »Fléhité" te Amersfoort, over 1903.

De nog kleine verzameling van schilderijen van Amersfoortsche kunstenaars werd op zeer gelukkige wijze uitgebreid door aankoop van een Aanbidding der Koningen van de hand van Paulus Bor, wiens werk slechts in weinig verzamelingen wordt aangetroffen.

Naar buiten werkte de vereeniging door de ontgraving en opstelling van den vermaarden Amersfoortschen Kei.

Een verzoek gericht tot het Gemeentebestuur van Rhenen, om een aantal voorwerpen van historischen aard in bruikleen te mogen ontvangen, werd niet ingewilligd, aangezien het plan bestaat, te Rhenen een Oudheidkamer in te richten. Wij verheugen ons in die beslissing en zouden het betreurd hebben, wanneer een ander besluit genomen ware.

Als gewoonlijk zijn aan dit verslag eenige bijlagen toegevoegd met bijzonderheden nopens Amersfoorts verleden. Een hiervan is gewijd aan Paulus Bor, van wien het bestuur der vereeniging zoo gelukkig geweest is, een goed schilderij te verwerven. Daarin toont de heer W. Croockewit W.Azn. aan, dat de meester 10 Aug. 1669 overleden is.

Verslag van de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden in Drenthe te Assen, over 1903.

In de bespreking van dit verslag in het vorige nummer (blz. 122) is een dwaze vergissing onverbeterd blijven staan. Regel 5 leze men »bescheiden" in plaats van »beelden".

Verslag betreffende Edam's Museum over 1903.

Het jaar 1903 was wederem bijzonder gunstig voor de ontwikkeling van het kleine maar merkwaardige museum te Edam. Een legaat van Mej. Aagje van Veen te dier stede en een belangrijke schenking van een oud-stadgenoot, den heer A. N. Versteegh te Stockholm zullen het bestuur in staat stellen eenige noodige herstellingen in het klassieke gebouwtje te doen uitvoeren.

Tal van min of meer merkwaardige voorwerpen werden geschonken of gekocht, waaronder een Spaansche gedenkpenning op den zeeslag in de

Allerheiligenbaai op 12 Sept. 1631, waarbij admiraal Adriaen Jansz. Pater van Edam, den heldendood vond.

Ook de cijfers van het bezoek wijzen op een grooten vooruitgang in de belangstelling.

Verslag over den toestand van het Stedelijk Museum »de Lakenhal» te Leiden, over 1903.

Eenige door het Weeshuis in bruikleen gegeven schilderijen en bokalen werden teruggevraagd en prijken thans weer in hunne oorspronkelijke omgeving.

De aanwinst van een kapitaal stuk van Jan van Goyen van 1650, voorstellende een gezicht op Leiden, voorzag op zeer gewenschte wijze in de leemte, dat van dezen Leidenaar nog geen werk in het museum zijner vaderstad aanwezig was.

Verder vermelden wij een legaat van Dr. W. Pleyte bestaande uit acht drinkglazen en bokalen en een flesch, gegraveerd door den bekenden glasgraveur Willen van Heemskerck, en een aantal zoogenaamde koekprenten, die vooral belangrijk zijn uit een oogpunt van zeden en gewoonten en die geschonken werden door de heeren H. Brummelkamp en F. J. van der Meer.

Verslag van de Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen, over 1903.

Dit verslag begint met een juichtoon van de Commissie over het 9 Jan. 11. door den Gemeenteraad van Nijmegen genomen besluit, om de restauratie van de Karolingische Kapel op het Valkhof in twee jaren te doen plaats vinden, waarvoor op de begrooting voor dit jaar f 3300 is uitgetrokken. Helaas werd tegelijkertijd een ander voorstel verworpen, n.l. om de verschillende rapporten in zake de restauratie van de Karolingische Kapel te laten drukken en algemeen verkrijgbaar te stellen.

De aanwinsten waren voornamelijk van plaatselijk belang.

Verslag over het voorgevallene in de Gemeente-verzamelingen van Utrecht, over 1903.

Aan dit verslag ontleenen wij allereerst de mededeeling, dat een supplement op den catalogus van den Historischen Atlas te wachten staat.

Het in teekening brengen van de gegevens tot reconstructie van het

in 1674 ingestorte schip van den Dom is door den heer de Hoog voortgezet en wat de reconstructie der drie noordelijke zijkapellen met den rijk versierden noordelijken ingang der kerk betreft voltooid; zelfs nagenoeg alle details konden met groote zekerheid hersteld worden. Meer moeite leverde de reconstructie van de open galerij met bovenkapel die de kerk aan den toren verbond. Ten slotte zijn de raadsels die zich voordeden bij het in verband brengen van Saftlevens teekeningen met andere gegevens en met de nog aanwezige bouwfragmenten echter alle opgelost, maar niet dan nadat Saftleven als bouwkundig teekenaar menige veer heeft moeten laten vallen, want overtuigend is gebleken, dat de kunstenaar niet alleen de bouwkundige ornamenten veelal niet heeft begrepen, maar dat hij ook bij het weergeven der verhoudingen niet altijd te vertrouwen is, soms zelfs grove fouten gemaakt heeft, in droeve tegenstelling tot zijn voortreffelijken voorganger, den kerkschilder Pieter Saenredam. De zoogenaamde bisschoppelijke kapel boven den doorgang bleek geen eigenlijke kapel geweest te zijn, maar een open loge, die de kerkvorst van zijn paleis uit door den toren kon bereiken om er ongestoord den dienst in de kerk bij te wonen. Ook het inwendige dier bisschopsloge kon met volkomen zekerheid in teekening gebracht worden, evenals de geheele westgevel der kerk. Stellig zal het geheele werk van den heer de Hoog nog vóór het einde van 1904 voltooid wezen.

De nieuwe catalogus van het Museum is ter perse. Daarbij is in hoofdzaak de rangschikking gevolgd die in het Nederlandsch Museum te Amsterdam wordt toegepast en waarbij de techniek der vervaardiging als uitgangspunt is genomen bij het vaststellen der rubrieken. Zodoende kon duidelijk in het licht gesteld worden dat het Utrechtsche plaatselijke museum een bijzonder belang heeft voor de studie van sommige afdeelingen van Nederlandsche kunst- en kunstnijverheid.

Met het grootsche plan, om alle Utrechtsche musea in één gebouw te vereenigen is men niet veel verder gekomen. Het denkbeeld, om het gebouw Leeuwenburg, ontruimd als Chemisch Laboratorium, daarvoor in te richten, is onderworpen aan het oordeel van een commissie van deskundigen, bestaande uit de heeren A. Pit, C. G. 't Hooft en Jan Veth, en de uitkomst van hunne bevinding was nog niet bekend, toen dit verslag opgesteld werd.

Van de aanwinsten van het Museum vermelden wij een fragment van een groot steenen relief uit de veertiende eeuw, voorstellende verschillende, helaas zeer geschonden, beeldjes in nissen; het merkwaardige stuk, naar het schijnt een gedeelte van een grafombe, was gevonden in den tuin van het huis Oudaan.

Oude Monumenten.

Oude gevels te Delft.

Door bemiddeling van den heer J. H. Tonnaer, architect te Delft, is de gevel van het perceel Choorstraat n°. 54 voor ondergang behoed. Met steun van de vereeniging Delfia, eenige kunstvrienden en het departement van Binn. Zaken, afd. K. en W., heeft men de middelen gevonden om buiten bezwaar van den eigenaar den gevel te behouden en te restaureeren.

St. Lebuinuskerk te Deventer.

Door de groote belangstelling van colleges en particulieren is reeds f 5000 per jaar gedurende tien jaar toegezegd, zoodat de commissie hoopt thans ook van het Rijk de gevraagde subsidie van f 5000 per jaar te verkrijgen, waardoor het tot stand komen van de restauratie van dit belangrijk bouwwerk verzekerd zoude zijn.

Abdij van Egmond.

Volgens »de Bouwwereld» van 15 Juni 1904 is de uitslag van de begonnen ontblooting der fundamenteen nog niet bevredigend. Wel zijn zes gemetselde grafsteden gevonden, doch de juiste grondslagen van de abdijkerk zijn nog niet vast te stellen. De gemetselde grafsteden bestaan uit zware mopsteenen, terwijl de vloeren van twee met verglaasde steenen zijn belegd. Men vond eenige groene, gele en roode verglaasde tegeltjes, profielsteenen van venstertraceeringen, enz. In het najaar zullen de ontgravingen worden voortgezet.

Weeshuis te Enkhuizen.

De gevel van het uit 1615 dateerende Geref. Weeshuis aan de Westerstraat moet worden afgebroken voor den bouw van een nieuw Weeshuis. De oude gevel zal echter weder in den toestand van vóór de slooping worden opgebouwd. Van de beeldhouwwerken zijn afgietsels in gips gemaakt, om als model te dienen bij het maken van nieuwe, indien oorspronkelijke stukken door het sloopen te veel beschadigd mochten worden.

Bouwk. Weekbl. 2 Juli 1904.

Kerk van St. Gertrudis te Geertruidenberg.

Voor zooverre kan worden nagegaan klimt de geschiedenis van de St. Gertrudiskerk te Geertruidenberg op tot de 7e eeuw na Chr.

Toen Gertrudis, dochter van Pepijn van Landen, Hofmeier van den Frankischen koning, kort na haar overlijden in 664 onder de Heiligen is opgenomen, werd waarschijnlijk op de plaats, waar thans de St. Gertrudiskerk verrijst, te harer nagedachtenis en vereering eene kapel gesticht, die door Amandus, Bisschop van Maastricht, werd gewijd.

Ofschoon de tijd van stichting der kapel niet juist bekend is, wordt het bestaan daarvan bevestigd uit een giftbrief van 992, waarin Hilgondis gravin van Strijen, stichtster van het klooster of de abdij van Thorn, aan die abdij verschillende goederen wegschenkt en waaronder voorkomt »al het vrije goetd 't geen mij de roemruchtige koning Swentibold eertijd in mijn landt van Strijen geschonken hadt'' en daaronder wordt genoemd »den Berg des Oevers, alwaar St. Gertrudis lichamelijk verkeerd heeft en een kapel heeft, door den H. Amandus ingezegend.'' 1)

Het is niet met zekerheid uit te maken, of er tusschen deze kapel van vóór 992 en de tegenwoordige kerk van St. Gertrudis met de vroeger daarbij gestaan hebbende kapel in zooverre eenig verband bestaat, dat zou kunnen worden aangenomen, dat kerk of kapel (waarvan thans de fundamenten alleen nog over zijn) zou gesticht zijn op de plaats der oude kapel van St. Gertrudis.

De vroeger ontgraven krypt en de thans ontgraven daaraan grenzende kapel bevatten geen gegevens, waaruit zou zijn op te maken, dat de bouw dateert van de 10^e eeuw of vroeger, en mitsdien is het gewaagd ten opzichte van plaats en vorm dier oude kapel eenige onderstelling op te bouwen.

Ten opzichte van het eigenlijke stichtingsjaar bestaat noch uit archieven, noch uit andere historische bescheiden eenige zekerheid.

Gegronde reden bestaat nochtans voor de meening, dat in 1261 reeds eene kerk daar ter plaatse stond. Immers in 1261 schrijft de Abdis van Thorn, »dat zij het patroonnaatrecht der kerken Gilse, Baerle en Geertruidenberg aan het kapittel van Thorn heeft geschonken en verzoekt de scholasten van dat kapittel van den Bisschop van Luik de goedkeuring dier gift enz. te verkrijgen.'' 2)

Den 9^{en} Mei 1310 richt de abdis van Thorn te Geertruidenberg aan Bisschop Theobald van Luik het verzoek om, »dewijl de parochiekerk

1) Zie over dezen giftbrief Joseph Habets, De archieven van dit Kapittel der Hoogadellijke Rijksabdij Thorn (1889), Izaak van Nuijssenburg, Korte beschrijving van Geertruidenberg (1774) en van Goor, Beschrijving van Breda (1774).

2) Ondergeteekende mocht van den Heer A. Flament, Archivaris te Maastricht, deze en andere hierna volgende mededeelingen met de meeste welwillendheid ontvangen, waarvoor hij hier zijn besten dank uitspreekt.

van St. Geertruidenberg, wier patronaat haar toebehoort, in goederen, rechten, tienden en bijdragen der parochianen een inkomen van 300 kleine tournois ponden bezit, aldaar een collegiale kerk met een zeker aantal kanoniken, deken en scholaster in te stellen."

En 9 Augustus 1310 keurt de Bisschop van Luik, Theobald van Bar, deze stichting goed en regelde het getal, de leefwijs en het onderhoud der kanoniken. Er werd bepaald, dat er acht kanoniken zouden zijn en daaronder een deken, een scholaster en een custos, welker prebenden ter collatie zouden staan van de abdis van Thorn. Ook de inkomsten van den pastoor werden toen door den Bisschop geregeld. De deken, de scholaster, de custos en een der oudsten kanoniken moesten priester wezen; van de vier anderen waren er twee diaken en twee sub-diaken. 1)

Den 3^{en} Augustus 1315 voorzag Adolf van der Mark, Bisschop van Luik, het kapittel van St. Geertruidenberg van een vasten regel voor inwendig bestuur.

Na verloop van tijd groeide het getal prebenden tot twaalf aan, 2) en in verband daarmee werd 9 October 1317 door Paus Johannes XXII de kerk te St. Geertruidenberg als collegiale kerk bevestigd 3).

Blijkbaar nu is de kerk, reeds vermeld in de giftbrief van 1261 van de abdis van Thorn, dezelfde gebleven zonder merkwaardige veranderingen tot het jaar 1420, toen »Heer Dirck van de Merwe, Bailliu van Zuijdt Hollandt, als Casteleijn op 't huis van St. Geertruidenberge, het vuur in de stede schoot, overvloedelijken tot allen plecken, alsoo dat die gheheele stadt met die kercke al 't samen verbrande op St. Lambrechtsavont." 4)

Al behoeft niet te worden aangenomen, dat de geheele kerk met muren tot een puinhoop was geworden, er bestaat veel grond voor de meening, dat de kerk zeer groote schade heeft geleden, al zouden ook de muren grootendeels zijn blijven staan, en het is wel mogelijk, dat de kerk, die »ter gevolge van voorschreven beleg afbrandde" niet meer zoo prachtig opgebouwd werd, als zij voor de belegering was. 5)

In ieder geval moet de schade aanzienlijk geweest zijn, want 26 April 1421 vermaant Hertog Jan van Beieren »een ieder de hand te willen leenen tot wederopbouw van Geertruidenberg en de kerk aldaar." 6)

1) Joseph Habets, De archieven van het kapittel der Hoogadellijke abdij van Thorn, pag. XLVIII en No. 113 en 114.

2) Joseph Habets, De archieven van het kapittel der Hoogadellijke abdij van Thorn, pag. XLIX en No. 129.

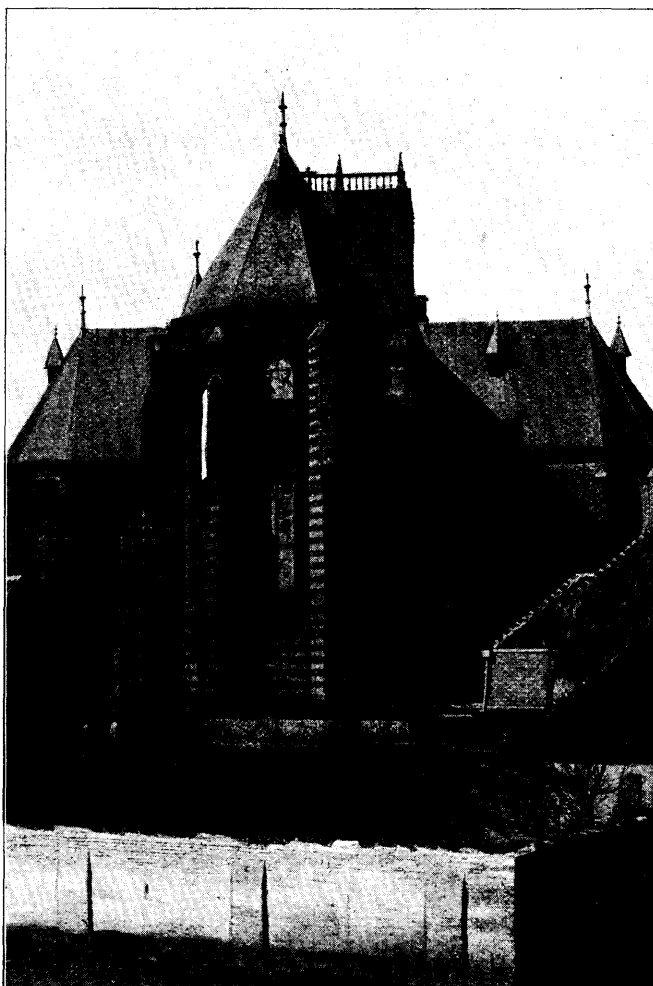
3) Idem en C. J. Mollenberg, Onuitgegeven bronnen voor de geschiedenis van Geertruidenberg. In »Oudheden en gestichten van de Bisschoppelijke Stadt en meijerije van 's-Hertogenbosch", uitgave van Joh. Arnold Langerak 1742, staat de bevestiging tot coll. kerk d.d. 7 October 1326.

4) M. Lowijs Guicciardijn, Beschrijvinghe van alle de Nederlanden enz. pag. 229.

5) C. J. Mollenberg, Geschiedenis enz. pag. 25.

6) C. J. Mollenberg, u. s. pag. 198.

Het kerkgebouw is waarschijnlijk door die herstellingen gekomen tot het uiterlijk als het thans nog bezit en onderging na dien tijd geen ingrijpende veranderingen meer, als die ontstonden door slecht onderhoud en achteruitgang door ouderdom.

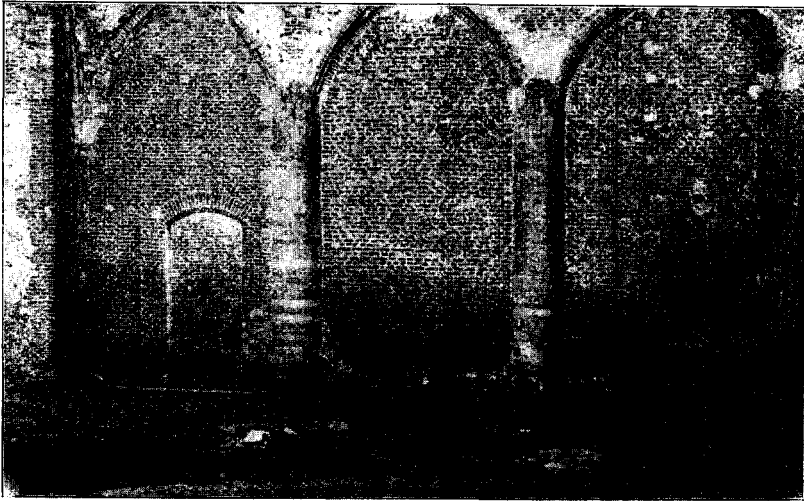
Kerk van St. Gertrudis, koor en transepten.

Alleen de dienst daarin uitgeoefend werd volkomen gewijzigd, toen in 1573 de stad door de soldaten van den Prins van Oranje werd ingenomen en de Groote Kerk aan St. Gertrudis gewijd reeds 8 September voor de Protestantsche ceredienst werd bestemd.

Slechts van 10 April 1589, toen Geertruidenberg door het Engelsche garnizoen van Leicester aan Parma voor eene som gelds was overgegeven, tot 24 Juni 1593, kwam de kerk terug aan de Roomsche-Katholieke inwoners der stad. Na 1593 is zij in handen gebleven der Protestanten. 1)

Het is onnoodig er afzonderlijk de opmerkzaamheid op te vestigen, dat de overgang der kerk in de handen der Protestanten in 1573 niet bevorderlijk is geweest aan de instandhouding der kerk in haar oorspronkelijke glorie.

Zooals in bijna alle kerken van Nederland het geval is zijn de gevolgen zichtbaar van de schendende handen, die aan alle beeldhouwwerken en kerkversieringen geslagen zijn.

Fragment van de kapel van St. Gertrudis.

Niet slechts alle beelden en beeldhouwwerken hebben het in 1573 bij de ingebruikneming der kerk moeten ontgelden en zijn vernield, maar ook de muurschilderingen en de symbolen des kruises moesten aan het oog worden onttrokken.

De wijkwast werd na de ingebruikneming door de Protestanten jaar in jaar uit heer en meester en de meesterwerken uit de 13^e, 14^e en 15^e eeuw werden zoo niet onherroepelijk weggevaagd, dan toch zeker onherstelbaar beschadigd.

Verdere mededeelingen van eenig gewicht, de kerk betreffende, worden niet aangetroffen. Noch berichten over den ouden toestand der krypt, noch over de kapel, certijds aan St. Gertrudis gewijd, zijn in eenig archief te vinden.

Het moet tot heden een open vraag blijven, of de kapel van St. Gertrudis

1) C. J. Mollenberg, Onuitgegeven bronnen voor de geschiedenis enz.

in 1573 of in 1593 bij de belegeringen of is ingestort en niet meer opgebouwd, dan wel ten gevolge van gebrek aan onderhoud de kapel is ondergegaan, en geene pogingen zijn aangewend het verval te voorkomen.

Alleen is in het notulenboek der kerk door den Heer Mollenberg de aantekening gevonden, dat de kelder en het gewelf in 1770 en 1771 zijn afgebroken en met puin zijn volgegooid. Welk gewelf hiermede bedoeld wordt is niet duidelijk. Immers het zoogenaamde Fransche gat bestaat thans nog en het gewelf daarover is nog heden aanwezig.

Dat met het gewelf bedoeld zouden zijn de kryptgewelven is niet denkbaar, omdat de met zand en puin gevulde krypt onder het priesterkoor gediend heeft voor begraafplaats en de daar geplaatste en thans nog aanwezige grafzerken van de 17^e eeuw en vroeger dateeren.

Wel schijnt het overwelfde gedeelte der kapel, het zoogenaamde Fransche gat met puin gevuld te zijn geweest; althans in de notulen van 1842 leest men »Op het daartoe gedane voorstel van den kerkvoogd Soeterman tot wederopening van het knekelhuis, vroeger in onbruik geraakt, doch thans noodig geoordeeld tot behoorlijke berging der op het kerkhof vaak verspreide doodsbeenderen, wordt door de vergadering geaccedeerd, doch tevens besloten, om de ruïne van het zoogenaamde Fransche gat om derzelfder oudheid wel te behouden, als zijnde vroeger daarop gebouwd geweest de eerste Christenkapel in de zesde eeuw, zoodat ten slotte door de vergadering besloten werd om den kelder open te doen breken, van puin en vuiligheid zuiveren, in den ingang een deurkozijn met een stevige deur voorzien te bevestigen. en de kelder even als vroeger weder tot knekelhuis in te richten' 1).

Tot 1876 is de kerk gebleven in den toestand, waarin zij door verval geraakt was. Bij de oprichting der Commissie van Adviseurs voor de monumenten van Geschiedenis en Kunst trok ook de kerk van St. Gertrudis te Geertruidenberg de aandacht en werd zij opgenomen in de rij der monumenten van Geschiedenis en Kunst. In zooverre was dit haar behoud, dat de daken en goten werden hersteld en te verre ingevreten gedeelten metselwerk werden ingeboet en bijgewerkt. Deze herstellingen geschieden door den Architect J. Gosschalk en de Regeering droeg in de kosten dier herstellingen eene som bij van f 18000.

Het mag verwondering baren, dat in dien tijd bij het uitvoeren dier herstellingswerken door den architect niet meer aandacht geschonken is aan de groote historische en architectonische waarde van dit gebouw en dat geen pogingen zijn aangewend, ten opzichte van den toen aanwezigen kelder »het Fransche gat genaamd'' met de daaraan grenzende overblijfselen der kapel van St. Gertrudis meer licht te verkrijgen; want ware dit geschied, dan zeker zou tegelijkertijd de toegang tot de later ontgraven krypt zijn te voorschijn getreden en de krypt zelf wel zijn blootgelegd.

1) Notulenboek. Vergadering van Kerkvoogden en Notabelen van 9 Juli 1842.

Het was echter eerst in 1895, dat bij het openmaken van eenige graven in het Priesterkoor en het werken aan een der grafzerken door den Heer van Seters te Geertruidenberg een gedeelte grond langs den wand der kerk instortte en een boog, aanwezig onder den grond, voor den dag kwam.

In eene brochure over de krypt te Geertruidenberg door den Heer C. J. Mollenberg, overgedrukt uit de Katholieke Illustratie, staat uitvoerig beschreven, hoe die ontgraving van het zand en puin en de opruiming der graven plaats had en dat men bleek gevonden te hebben een krypt, waarvan niemand ooit te voren de aanwezigheid had vermoed.

De ontgravingen brachten echter niet voldoende aan het licht, hoe de toestand der krypt vroeger geweest was. Geen sporen van kolommen werden gevonden en de aanzetten der gewelven duiden niet met zekerheid aan of deze krypt ooit voltooid was geweest.

Ook van den vloer der oude krypt bleken geen afdoende bewijzen voorhanden te zijn. Alleen werden eenige oudformaat tegeltjes gevonden, die thans zuinig worden bewaard.

In 't laatst van 1903 werd ondergeteekende uitgenoodigd door Heeren Kerkvoogden der Nederd. Herv. Gemeente te Geertruidenberg een onderzoek in te stellen naar den toestand der kerk, omdat vooral aan het koor en transept de vervallen toestand zoo'n hoogte bereikt had, dat voorziening hoogst noodig bevonden werd.

Het komt ondergeteekende voor hier de plaats te zijn te wijzen op hetgeen bij dat onderzoek verder aan het licht kwam.

Om de kerk heen was de grond overal opgehoogd tot ongeveer de hoogte van den kerkvloer en op sommige plaatsen zelfs tot ± 70 c.M. daarboven.

De plaats van de oude kapel met het zoogenaamde Fransche gat, of de als knekelhuis gebruikte kelder, was onder dien grond bedolven en alleen een kleine opening toonde de plaats aan waar zij lag.

De zeer twijfelachtige aanwijzingen van de oude toegangstrap tot de krypt, die aan den noordelijken kant van transept en priesterkoor werd aangewezen, maakten het wenschelijk, ook de plaats van de oude kapel van St. Gertrudis met den daaraan grenzenden kelder te ontgraven, om daardoor tot eenige zekerheid omtrent den ouden toestand te geraken.

Uit die ontgraving bleek het volgende:

Aan de voorzijde is de krypt onder het priesterkoor door een trap verbonden geweest met de St. Gertrudiskapel.

De vloer van die kapel lag vermoedelijk 1.24 M. onder den vloer van het priesterkoor, en 63 c.M. onder den vloer van het schip der kerk.

Aan de oostzijde der kapel, vlak grenzende tegen den muur van den kelder, zijn sporen van drie treden aanwezig, die klimmen tot op den vloer boven den kelder, en de vloer boven den kelder, voor zooverre tot heden was na te gaan, gelijk met den vloer van het priesterkoor of iets lager.

De voeten en de profileering der kolommen, die in de kapel gestaan hebben, liggen bloot en zijn duidelijk te zien.

Alles is van baksteen opgebouwd en de profielsteenen zijn op de oorspronkelijke wijze gehakt

Al het gevondene is nauwkeurig opgemeten en op teekeningen aangegeven. Toch acht ik nog nader onderzoek en ernstige bestudeering van dezen geheelen aanleg wenschelijk, alvorens onomstootelijke gevolgtrekkingen uit het gevondene te kunnen maken.

Intusschen komt het mij wel voor, dat gereedelijk eene conclusie te trekken valt, n.l. in deze:

De overblijfselen der kapel zijn die van de vroeger daar gestaan hebbende kapel aan St. Gertrudis gewijd.

Deze kapel was verbonden en met het priesterkoor zelf, en door een trap met de krypt onder het priesterkoor der kerk.

Het zoogenaamde »Fransche gat'', later als knekelhuis gebruikt, is of de grafkelder, waarin het lijk van St. Gertrudis zij het ook tijdelijk is bijgezet geweest of de plaats waarin een reliquie van haar bewaard werd.

Boven dezen kelder of tegen den muur van dezen kelder was het altaar geplaatst aan St. Gertrudis gewijd. Vóór dit altaar lagen de treden, waarvan de overblijfselen gevonden werden.

Wat de tijd van stichting betreft, moet hier evenwel nier gedacht worden aan de oorspronkelijke kapel met toebehooren van vóór de 10e eeuw, doch er bestaat wel aanleiding tot het vermoeden, dat deze overblijfselen behooren tot de kerk, waarvan in 1261 sprake is.

Dat deze wijze van behandeling der kapel, gewijd aan de Heilige, waarnaar de kerk genoemd werd, niet alleen op zich zelf staat, blijkt uit hetgeen Violet le Duc zegt bij de beschrijving der krypt van St. Avit d'Orleans. »La Grotte destinée à recevoir le corps saint n'est parfois qu'un réduit'' en hij haalt daarbij aan de krypt in de Kathedraal de Chartres en de Kerk te Vezelay.

Verder zegt hij:

»Souvent ce ne sont que des caveaux très simples, sans collatéraux et dépourvus de tout ornement, ou des constructions dont la configuration irrégulière était donnée par des excavations que l'on tenait à conserver par un sentiment de respect religieux''.

En verder:

»Vers la fin du XIIIe Siècle, la plupart des corps-saints renfermés jusqu' alors dans les cryptes furent placés dans des châsses de métal et déposés dessous ou derrières les autels des églises hautes''.

Moge uit al het voorgaande blijken, dat de geschiedboeken en archieven over de geschiedenis der kerk te Geertruidenberg slechts een onvolledig licht verspreiden, het monument, zooals het thans nog over is en de overblijfselen, die van onder den grond te voorschijn zijn gebracht staven het gevoelen, dat men hier te doen heeft met een hoogst merkwaardig

overblijfsel uit de middeleeuwen, waarvan verdere bestudeering noodig is om voldoende kennis op te doen over den oorspronkelijken toestand. Tegelijk zal daaruit blijken, dat het een dure plicht is dit monument goed onderhouden te doen voortbestaan, om de geschiedenis van kunsten en wetenschappen uit de middeleeuwen, die het eerst en het best vertolkt werden in de bouwwerken dier tijden, aan het nageslacht mede te deelen.

's-Gravenhage, 13 April 1904.

J. J. VAN NIEUKERKEN.

Raadhuis te Jisp.

De commissie tot restauratie van dit merkwaardige monument heeft een circulaire verspreid met het doel de f 500.— bij elkaar te brengen die nog ontbreken aan de gelden benoodigd om de zoo hoog noodige werkzaamheden te kunnen doen voltooien. Met bijdragen wende men zich tot den secretaris van voornoemde commissie, den heer E. Venekamp te Jisp.

Boekbeoordeeling en -aankondiging.

Niederländisches Künstler-Lexikon, auf Grund archivalischer Forschungen bis auf die neueste Zeit bearbeitet von Dr. Alfred von Wurzbach, Leipzig-Wien 1904, 8°.

Wij Hollanders hebben ons zooveel te verwijten op het punt van de lexicographische behandeling van onze kunstgeschiedenis, dat wij een poging in den vreemde gedaan niet dan met een gevoel van schaamte hebben te aanvaarden en dat wij er onze kritiek slechts met groote welwillendheid op mogen uitoefenen.

Het is bijna een halve eeuw geleden dat Kramm zijn veel en niet te onrechte gesmaad breedsprakig werk het licht deed zien. Eerst sedert dien tijd zijn de archieven onderzocht, zijn van een aantal collecties min of meer beredeneerde catalogi verschenen, zijn tallooze kunstwerken in allerlei soort van reproducties bekend gemaakt. En wat hebben wij gedaan, om het mogelijk te maken, de verkregen resultaten te overzien? Niets, absoluut niets. Bij het maken van den eersten den besten catalogus stuiten wij herhaaldelijk op tal van vragen, waar we eigenlijk maar een lexicon voor behoorden op te slaan, om er de antwoorden in te vinden. Nu zijn wij gedwongen, dozijnen registers van eenige tijdschriften door te zoeken, tal van monografieën te consulteeren, en omdat dat in vele gevallen veel te veel moeite is, nemen wij meestal op goed geluk maar over wat een vroeger verschenen catalogus aanwijst.

Werkelijk, dat een buitenlander zich heeft aangegord, om ons hier voor te zijn, is in hooge mate beschamend.

Dr. von Wurzbach heeft al sinds geruimen tijd werk gemaakt van de Nederlandsche kunstgeschiedenis. Reeds in 1879 leverde hij een vertaling van Houbrakens »Groote Schouwburgh» en in 1885 verscheen van zijn hand een »Geschichte der holländischen Malerei». Het »Künstler-Lexikon» noemt hij zelf het resultaat van een 25-jarige zorgvuldige bronnenstudie, en wanneer wij de lijst der voornamelijk geraadpleegde bronnen nagaan, dan blijkt dat geen grootspraak te zijn.

Maar hoe welwillend ik ook den arbeid van den heer von Wurzbach wensch te beschouwen, toch mag dat geen reden zijn, om de groote fouten door de vingers te zien, die m. i. aan zijn werk kleven.

Die fouten komen voor een gedeelte voort uit de omstandigheid, dat de heer von Wurzbach nu eenmaal een Oostenrijker of liever geen Nederlander is. Want hoe ijverig hij ook onze kunsthistorische litteratuur bestudeerd heeft, de intuïtie ontbrak hem om b.v. de namen zoo te spellen, dat wij ze steeds aanstonds kunnen vinden. Willen wij b.v. iets weten van een der graveurs Berckenrode, dan denken wij er niet aan, ook op Berckenrode te zoeken; Baptist de Bakker daarentegen zullen we nooit op Backer verwachten; Beerensteyn in plaats van Beresteyn maakt dien naam eenvoudig onvindbaar. Meer vergeeflijk maar toch niet minder lastig is het dat Barra Bara genoemd is en Appeus op Apens gezocht moet worden.

In de Nederlandsche kunstgeschiedenis is schr. klaarblijkelijk goed thuis, maar waar kennis van andere vakken vereischt werd om fouten van anderen te herstellen, daar moest hij in gebreke blijven. Zoo is b.v. de zotte vergissing van Mündler, die een schilder Aegerts in de kunstenaarswereld geïntroduceerd heeft, omdat hij dezen naam op een klavier geschilderd vond, niet bedenkende dat Aegerts een Antwerpsche klavierfabrikant was, nu vastgelegd. En onbetekenend is zoo een fout niet, want nu die naam eenmaal als schilder in een zoo breed opgevat lexicon paradeert, zal hij niet zoo spoedig weer verdwijnen. Aan een andere hersenschimmige figuur onder de schilders is ook het voortbestaan verzekerd, n.l. aan Alcock; het ter plaatse afgebeelde monogram behoort aan Adam Camerarius.

Dan heeft schr. ontegenzeggelijk te veel hooi op zijn vork genomen, door alles te willen omvademen wat enig kunstenaar maar voortgebracht heeft, schilderijen, teekeningen en prenten, zelfs met vermelding van de prenten die naar ieders werken gemaakt zijn. Dit heeft hij zelf ook begrepen en herhaaldelijk volstaat hij dan ook met naar voorgangers te verwijzen. Het »Allgemeines Künstlerlexikon» deed in dit opzicht belangrijke diensten,» maar hiervan zijn slechts drie deelen verschenen, en reeds na »Bey...» zal dit hem in den steek laten.

Voor al bij de vermelding van teekeningen heeft deze opvatting een zeer eenzijdig resultaat ten gevolge gehad, daar van slechts weinig verzamelingen van teekeningen catalogi uitgegeven zijn. Het ware doeltreffender

geweest, van de producten der kunstenaars slechts die te noemen, die bouwstoffen leveren voor de biographische overzichten en het aan de bewerkers van monographieën over te laten, min of meer volledige lijsten samen te stellen.

Goed gezien is het, dat de bentnamen der schilders afzonderlijk opgenomen zijn. Daarentegen hadden de namen der verzamelaars gerust onvermeld gebleven kunnen zijn. Deze zijn klaarblijkelijk ontleend aan het bekende werk van Hoet, vervolgd door Terwesten, en aan de lijst van catalogi, in 1897 uitgegeven achter het Verslag van het Mauritshuis. Maar hoe groot die lijst ook is, zij geeft op verre na geen juist beeld wie nu eigenlijk »verzamelaars» geweest zijn. Waar van eenige verzameling geen catalogus is uitgegeven, ontbreekt zoodoende de naam van den verzamelaar; ook zijn vele collecties door erfenis verkregen, zonder dat de laatste eigenaar als verzamelaar vereeuwigd dient te worden.

Een ander zwak punt, en dit is erger, wijst de moderne kunst aan. Ik meen dat schrijver beter gedaan had een tijdgrens aan te nemen. Een ander publiek interesseert zich voor oude, een ander voor moderne kunst. Ook de bronnen over hedendaagsche kunstenaars en hunne onmiddellijke voorgangers zijn andere dan die over hun oudere collega's, en in het buitenland eenvoudig niet te raadplegen. Dat namen als Akkeringa en Arntzenius bv. niet tot den heer von Wurzbach te Weenen doorgedrongen zijn, neem ik hem niet kwalijk, ofschoon ze stellig eerder een plaats verdienen in een algemeen lexicon dat alle Nederlandsche beoefenaars der beeldende kunsten moet aanwijzen, dan menig 17de- of 18de eeuwsch schilder. Maar zelfs Bauer bleef onvermeld, en daar is geen verontschuldiging voor te vinden. En waartoe dient de vermelding van een modern kunstenaar, als de mededeelingen zóó onvolledig en onjuist zijn als bv. bij Prof. Allebé, dien we ons volgens schrijver nog te Brussel moeten denken.

Had hij al dien ballast over boord geworpen, dan ware er wellicht tijd geweest, de andere artikelen rijper te overwegen, vóór ze afgedrukt werden. Ik noem bv. dat over Hugo Allard, van wien ons verteld wordt, dat hij in 1684 stierf, terwijl van zijn prenten het eerst genoemd wordt een afbeelding van de vlucht van Jacobus II uit Ierland in 1690!

Opzettelijk onthoud ik mij van het geven van aanvullingen. Het is natuurlijk zeer gemakkelijk, in een werk dat zóó veel en velerlei bevat omissies aan te treffen. De aanmerkingen die ik gaf hebben dan ook slechts ten doel er op te wijzen, dat de opzet van het werk mij niet in allen deele geslaagd voorkomt, en dat met meer beperking, schrijver een beter geheel had kunnen verkrijgen.

Toch dwingt de arbeid, zoo als ze nu afgeleverd wordt, eerbied af voor de werkkraft van één persoon, terwijl wij er dankbaar nota van nemen, dat dat alles geschiedt ten behoeve van de kennis *onzer* kunstenaars.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Korte Mededeelingen.

Twee oud-Germaansche lijken gevonden in het Weerdingerveen.

Den 29 Juni 1904 werden bij het turfgraven in plaats n°. 35 (Blok 7) van het Weerdingerveen (gemeente Emmen), toebehoorende aan den heer J. Meijering te Westenesch door den turfgraver Hilbrand Gringhuis op ongeveer 100 M. ten Noorden van het hoofdkanaal in den hoek, gevormd door hoofdwijk VIII (vroegeren weg naar Zandberg) en het hoofdkanaal of kanaal A, twee menschenlijken gevonden.

Dank zij de spoedige en bereidwillige tusschenkomst van den Burge-meester te Emmen, zullen zij in het Museum te Assen worden opgenomen.

Den 3en Juli ondernam ik een reis naar deze binnenlanden, om de zaak te onderzoeken en zoo mogelijk eene photographie van de vondst te nemen.

Onder toezicht van den politiebediende J. G. Warrink te Weerdingerveen was deze in het lijkenhuisje aldaar overgebracht. Met zijne hulp werden de gevonden lijken — of liever de overblijfselen daarvan — in de oorspronkelijke houding zooals zij in het veen lagen, op een raam met linnen bespannen, in mijn tegenwoordigheid neergelegd en daarna door mij gefotografeerd.

Het bleek mij, dat bijna alle beenderen waren verdwenen, zoodat waarschijnlijk tengevolge daarvan de hoofden grootendeels ontbraken. Tand en tanden waren er ook niet bijgevonden. De gedaante is overigens geheel behouden gebleven. De zuren van het veen hebben blijkbaar de kalkzouten der beenderen opgelost, terwijl de huid er sterk door gelooid is. Dit laatste merkte ik ook op bij het lijk, den 4 Juni 1891 in het Ter Haarstervee gevonden en door mij beschreven in den Nieuwen Drentschen Volksalmanak voor 1897.

Elders (N. Dr. Volksalmanak 1903 blz. 112) uitte ik de meening, dat de phosphorverbindingen, die wij veelvuldig in de venen aantreffen — o. a. het mooi blauwe vivianiet — hun bestaan danken aan vergane beenderen.

Bij den man is nog een gedeelte van de schedelhuid aanwezig. Alleen in den linkerarm van den man komen nog fragmenten van spaakbeen en ellepijp voor en in het linkerbeen van het scheenbeen. De mannelijke geslachtsdeelen zijn nog duidelijk waar te nemen.

Doordien bijna uitsluitend, behalve het haar — dat echter voor 'n goed deel reeds verloren scheen — de huid en enkele pezen (o. a. de knieschijf) waren overgebleven, zijn het geheel platte massaas geworden, ter dikte van slechts één à drie centimeter.

Men had ze dan ook van de vindplaats naar het lijkenhuisje vervoerd in een stijfselkistje! Daartoe had men ze op elkaar gelegd en daarna *opgerold!*

Volgens den politiebediende Warrink waren zij, nog in 't veen liggende, gemeten en toen twee meter lang geweest.

Ik mat den man nu op eene lengte van 1.75 M., waarbij ik allicht niet genoeg voor het hoofd nam. Ze kunnen tusschen beide metingen ook reeds iets zijn ingekrompen.

Volgens Fräul Prof. J. Mestorf te Kiel zijn deze lijken volgens bij dergelijke vondsten in Deutschland gevonden kleedingstukken, afkomstig van personen uit 200 à 400 na Chr. ¹⁾

In ieder geval komt het mij voor, dat het zeer forsche gebouwde menschen zijn geweest.

Van de vrouw ontbreekt de linkervoet, die waarschijnlijk bij 't vergraven van een vorigen veenput reeds is afgestoken zonder dat dit is gemerkt en die zoo in een turf terecht is gekomen.

Er bestaat dus kans dat dit een verrassing voor een of ander keukenprinses wordt!

Het haar is zéér fijn en min of meer gegolfd. Het heeft een bruine kleur, evenals de huid, waarschijnlijk een gevolg van de inwerking van 't veen.

De lijken werden gevonden een halven meter beneden de oppervlakte, dus op dezelfde diepte, waarop door mij in 1901 in het naburige Ter Haarsterveen een gedeelte van de Valtherbrug werd opgegraven (N. Dr. Volksalmanak 1898 blz. 207). Zij lagen ook juist als deze en de andere door mij beschreven houten veenbruggen (te Emmercompascuum, Bulletin 1ste jaarg. 1900/1 blz. 220; en te Smilde, Bulletin 4e jaarg. 1903/4 blz. 59) op de scheiding van 't vezelige grauweveen en het meer compacte blauweveen, zoodat zou kunnen worden aangenomen, dat zij uit denzelfden tijd zijn.

Het veen er boven toch was ook hier ongerept en klaarblijkelijk er boven gegroeid.

Er werd hoegenaamd niets bij gevonden, noch hout, noch kleeding, noch iets anders. Zij waren nog met een laagje blauweveen overdekt, dat voor 'n deel nog in mijn tegenwoordigheid is verwijderd.

De houding is blijkbaar een zéér rustige. De rechterarm van den man omvat zijne lotgenoot, terwijl de rechterhand tot een halve vuist is gekromd. De nagels zijn nog op de vingers aanwezig.

Hoogeveen, 7 Juli 1904.

G. J. LANDWEER Jz.

Belgische oudheidkundigen hebben in den laatsten tijd herhaaldelijk den Kempischen bodem onderzocht, ten einde overblijfselen te vinden van de alleroudste bewoners. Ook in Baarle-Nassau zijn zij hun opzoekingen begonnen en hebben er op het gehucht Tommel (vroeger Tumulus geheeten)

¹⁾ Berichte des Museums vaterländischer Alterthümer bei der Universität Kiel, No. 42.

een groot vóórhistorisch kerkhof ontdekt met 739 grafheuvels. Enkele urnen werden gevonden, uit welke formatie blijkt, dat het kerkhof dateert uit het tijdperk van Hallstatt. Ook in de uitgestrekte heidevlakten rondom de naburige gemeente Weelde heeft men gezocht en een massa vuursteen gevonden, alsmede werktuigen waarmede de vuursteen werd bewerkt. Ook in het naburige Ravels ontdekte men 27 grafheuvels; in sommige daarvan lagen beenderen zonder urnen.

Nog in zeer veel andere plaatsen vond men vóór-historische kerkhoven. De onderzoekers hebben verklaard, dat de Kempen reeds lang vóór Christus geboorte, door dichte volksstammen waren bewoond.

(Tilb. Ct.).

Door den Gemeenteraad van Leiden zijn de verordeningen op het Gemeentemuseum »de Lakenhal» gewijzigd en is besloten tot het benoemen van een conservator, waartoe werd gekozen Mr. J. C. Overvoorde, Archivaris van Leiden en sinds eenigen tijd tijdelijk belast met de waarneming van het conservatorschap.

Verbetering.

Bladz. 93 regel 14: Aarntgens, lees: Arnhem's.
